

K 181 198
3

საქართველოს
საისტორიო მუზეუმი

ქალაქი ქუთაისი
ქ. შ. ბერიძის ქ. 10

სამხედრო
კვლევის
ფონდის
სახელი
სამხედრო

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

საქართველოს არქეოლოგიური კომისია

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

ჯამლეთ ჯღამაია

სამუშაო კერამიკა
ფეოდალური ხანის
საქართველოში

სკეგ-2000
შემოწმებულია

ბამონცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1980

677.3(C41) (09) + 902.7 (C41)
35.41 (2 F) F + 63.5 (2 F) —
902.6 : 691.4 (47.922) (09) + 902.7 (47.922)
§ 961

სამკრედილო ვეხმევა

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს შუა საუკუნეების საქართველოს (IV საუკ. ვიდრე XVIII ს-მდე) სამშენებლო კერამიკის (აგური, კრამიტი, შორენკეცი, წყალსადენი მილი) მონოგრაფიული შესწავლის პირველ ცდას, მისი წარმოებისა და გამოყენების დახასიათებას არქეოლოგიურ, მიწისზედა შემორჩენილ საკულტო თუ საერო ნაგებობათა მშენებლობაში გამოყენებულ და ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მასალებზე დაყრდნობით.

ნაშრომში სამშენებლო კერამიკა განხილულია შუა საუკუნეების საქართველოს პერიოდების მიხედვით, აქვეა განხილული სამშენებლო კერამიკის ეპიგრაფიკა, კერამიკული წყალსადენის მილები და ძირითადად ეთნოგრაფიულ მასალებზე დაყრდნობით წარმოდგენილია სამშენებლო კერამიკის წარმოების მეტ-ნაკლებად სრული სურათი. ნაშრომს თან ერთვის შუა საუკუნეების საქართველოს ძეგლებში გამოყენებული აგურთა ზომების ცხრილი.

კ181198

ა. შანიასა სხ. სამშ.
სსრ სსხელმწიფოს
ბიბლიოთეკის
ნიუსლიბოთეკა

შ ე ს ა ვ ა ლ ი *

ქართველი ხალხი შორეულ წარსულში გამოვიდა ისტორიის ასპარეზზე. იქიდან მოკიდებული დღემდე მან დიდი ისტორიული გზა განვლო და შექმნა არა მარტო მდიდარი მწერლობა (საერო-საეკლესიო), არამედ უმდიდრესი მატერიალური კულტურაც. ჩვენი წინაპრების გმირული წარსულის, ბრძოლის თუ შრომის შესახებ მოგვითხრობენ ეტრატები და ქალაქის უძველესი ფოლიანტები, ციხე-კოშკები, გალავნები, სასახლეთა ნანგრევები, ხიდები, ეკლესია-მონასტრები, ნასოფლარ-ნაქალაქარები და სხვა მრავალი. ბევრი მათგანი საკმაოდ მკვიდრად დგას დღესაც და ამაყად გადასცქერის არემარეს. ხომ ცნობილია, რომ ქართველი ხალხი მას ჰქმნიდა იმ სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლასთან ერთად, რომელსაც ის, დიდი ილიას სიტყვებით რომ ითქვას, აწარმოებდა „დღე და ღამ, ყოველმხრიდან მოწოლილი მტრის წინააღმდეგ“. სად ჰქონდა ამ მასშტაბით მშენებლობისათვის საჭირო სახსრები, მატერიალური დოვლათი და რაც მთავარია, სად ჰყავდა მას მუშახელი ასეთი რაოდენობით? სწორედ ამას კითხულობდა თავის დროზე დიდი ილია: „რა ქონებამ გაუძლო ამისთანა ყოფასა? რა ჰკვებავდა ხალხსა, რა ქონებით უძღვებოდა ამოდენა ომებსა და სისხლის ღვრასა? ეს ერთი მუჭა ხალხი თითქმის ქუდზე კაცად უნდა მდგარიყო იარაღით ხელში, რომ მტრისაგან მტვრად არ აღგვილიყო, და საზოგადოებას ვინ აძლევდა და რას აძლევდა?“¹.

აქ აღძრული და სხვა მრავალი ანალოგიური საკითხის გარკვევა-გაშუქებას, ჩვენი აზრით, დიდად შეუწყობს ხელს ქართველი ხალხის ისტორიის ცოდნა, მისი მდიდარი და გმირული წარსულის გათვალისწინება. ჩვენ სწორედ მასში, მის მრავალსაუკუნოვან და მრავალდარგოვან ეკონომიკაში (მეურნეობა) ვპოუ-

* ნაშრომი იბეჭდება შემოკლებით ტექნიკური მიზეზების გამო.

¹ ი ლ ი ა ჰ ა ვ ჰ ა ვ ა ძ ე, თხზ., 11, თბ., 1941, გვ. 483.

ლობთ იმ საფუძველს, რომელმაც განაპირობა ქართველი ხალხის არა მარტო ფიზიკური გადარჩენა, არამედ მისი ძლევამოსილი წინსვლაც „ყოველმხრივ მოწოლილი მტრის“ წინააღმდეგ შეუ-
ნელებელი სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლის პირობებში. სწო-
რედ საქართველოს ისტორიიდან ვგებულობთ ჩვენ, რომ ქართ-
ველ ტომებს საკმაოდ ადრე, ჯერ კიდევ ძველი წელთაღრიცხვის
შედარებით ადრინდელ საუკუნეებში შრომის საზოგადოებრივი
განაწილების მაღალი დონისათვის მიუღწევიათ. უძველესი წერი-
ლობითი წყაროების ჩვენებითა და არქეოლოგიური მასალები-
თაც საკმაოდ დამაჯერებლად ირკვევა, რომ ქართლისა და ეგრი-
სის მოსახლეობას, განსაკუთრებით ბარის რაიონებში, ადრინდ-
ნე, უმთავრესად, მიწათმოქმედება-მემინდვრეობით უცხოვრია.
იქ უთესიათ ხორბალი, ღომი და სხვა მარცვლეული. სწორედ
საქართველოს მიიჩნევენ მკვლევარნი ერთ-ერთ ისეთ ქვეყნად,
სადაც უნდა გაჩენილიყო პირველად კაცობრიობის ისტორიაში
ხორბლის კულტურა. აქ დღემდე შემორჩენილია ხორბლის ისე-
თი გარდამავალი ჯიშები, როგორიცაა: მახა და ზანდური. მიწათ-
მოქმედება-მემინდვრეობის განვითარების უთუოდ მაღალ დო-
ნეზე მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ ქართველ ტომებს იმ ად-
რინდელ საუკუნეებისათვის ცოდნით ფოლადის სახნისი, ლითო-
ნის თოხი, ხარის დაჭედვა ნალებით და სხვა ტექნიკური სიახლე-
ნი. ასეთი ტექნიკით არც გასაკვირია ქართველებს უკვე იმ დრო-
ისათვის არ უძნელდებოდათ ღრმა ხნულის მომზადება მინდვ-
რებზე და მასში თესვა. ამასთან ერთად განვითარებული ჰქო-
ნიათ მებაღეობა-მევენახეობა, მესაქონლეობა და სხვ. ექვგარე-
შეა, რომ ზოგიერთი ქართველი ტომი (განსაკუთრებით მთიე-
ლები) უძველესი დროიდან იყვნენ ცნობილი მელითონეობით,
მაგალითად, ხალიბები — რკინის დამზადებით, მოსინიკები —
სპილენძის ოსტატობით, სვანები — ოქრომჭედლობით და სხვ
ყველაფერი ეს განვითარებული ყოფილა იმ ტომებშიც, რომელ-
ნიც ცხოვრობდნენ ქართლის დედაქალაქის — მცხეთის მიდა-
მოებში, თანამედროვე ვანის მიდამოებში და სხვაგანაც, აღმოსავ-
ლეთ თუ დასავლეთ საქართველოში. ამის მოწმობას წარმოად-
გენს არაერთი „სარკინის“ არსებობა საქართველოში და არქეო-
ლოგთა მიერ მოპოვებული მასალები: ქურები, წილები, ნახშირი,
ყალიბები, ლითონის ზოდები და ზოგჯერ მზა ნაწარმი და სხვა
მოწყობილობა, რომელიც ბევრგანაა აღმოჩენილი საქართველოს
მიწა-წყალზე, განსაკუთრებით მთებში. როგორც წერილობითი და

არქეოლოგიური მასალებით ირკვევა, ქართველებს სცოდნოთ ლითონების დამზადების საკუთარი ხერხი, რომლითაც მკაფიოდ გამოირჩეოდა მათი ნახელავი მაღალი ხარისხით. ძველი ბერძნული წერილობითი წყაროების მიხედვით ხალიბური რკინა სრულიად განსაკუთრებული წესით მზადდებოდა. მათი ნაწარმი ხარისხით დიდად განსხვავდებოდა სხვების ნახელავისაგან და ძნელი გასარჩევი ყოფილა ვერცხლისაგან. როგორც ირკვევა, რკინათოლადის დამზადების აღნიშნულ ხერხს ძველი ბერძნები სწორედ ხალიბებთან გასცნობიან და ამიტომ მათ თოლადისათვის დაურქმევიათ — ხ ა ლ ი ფ ს - ი, რაც უეჭველია, ხალიბურს ნიშნავს.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ იმ ადრინდელი საუკუნეებისათვის, რაზედაც ჩვენ ამ შემთხვევაში საუბარი გვაქვს, შეიმჩნევა ქართველ ტომთა ყოფაში შრომის არა მარტო ტერიტორიული (თემობრივი) განაწილება, არამედ ხელოსნობის გამოყოფა მიწათმოქმედებისაგან. საგულისხმოა, რომ ხელოსნები, მჭედლები, მეკეცეები, მეხამლეები, მიწის მწარმოებელნი, ოქრომჭედლები და სხვები, უპირატესად, ქალაქ ადგილებში ისხდნენ და თავისი ნახელავით აკმაყოფილებდნენ თანამედროვე საზოგადოების მოთხოვნილებებს. მრავალი რამ იმ შორეული ხანის ხელოსანთა ნახელავიდან მოღწეულია ჩვენ დრომდე და დღესაც ამშვენებს ჩვენი ქვეყნის სიძველეთსაცავებს. იმდროინდელი ძეგლები განუმეორებელი სილამაზით, იშვიათი ოსტატობითა და მაღალმხატვრული გემოვნებით ხასიათდება. ამ მხრივ, მცხეთის, ახალგორის, ვანისა და სხვა ანალოგიურ განძთა დასახლება სრულიად საკმარისია.

ქართველ ტომთა სამეურნეო აღმავლობას ბუნებრივად მოჰყვა სამშენებლო ხელოვნების, კერძოდ, ხუროთმოძღვრების დარგშიც თვალსაჩინო დაწინაურება. ამ მხრივ, უთუოდ საგულისხმოა ლეონტი მროველის ცნობა, რომელიც ქართველთა მიერ ქვითკირის ხმარებას სწორედ წინაკლასობრივ მდგომარეობაში შემოღებულ საქმედ მიიჩნევს. მისი სიტყვით, სპარსთა მეფეს აფრიდონს, რომელიც „ეუფლა ყოველსა ქვეყანასა სპარსთასა“, საქართველოში თავისი ერისთავი არდამი გამოუგზავნია, რომელმაც „მოზღუდა მცხეთა ქალაქი ქვთკირითა. და აქამომდე არა იყო ქართლსა შინა საქმე ქვთკირისაჲ. და ამის გამო დაისწავლეს ქვთკირი“². როგორც ცნობილია, აქ მოთხრობილი ამბავი და მისი

² ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. 1, 1955, გვ. 13.

პერსონაჟებიც ფოლკლორული ხასიათისაა. ასე რომ, ამ წყაროს მიხედვით ისტორიული სინამდვილის ძებნას არავითარი საფუძველი არ გააჩნია, მაგრამ ეს ცნობა მაინც იმ მხრივია მნიშვნელოვანი, რომ გვაგებინებს, თუ როგორ ჰქონდა ჩვენს მემკვიდრე-ისტორიკოსს XI საუკუნეში ეს მოვლენა წარმოდგენილი.

საერთოდ კი სახალხო მეურნეობის მაღალი დონე, ცხადია, საბოლოო ანგარიშით იწვევდა საქალაქო ცხოვრების განვითარებასაც. უძველესი დროიდან საქართველოში ცნობილია ქალაქები: მცხეთა (ქართლი), აია, უჯარმა, კასპი, უფლისციხე, ურბნისი, ფასისი, ქუთაისი და სხვ. ხსენებული ქალაქები როგორც ირკვევა, ცხოველ საქარავნო ვაჭრობას ეწეოდნენ როგორც ურთიერთშორის, ისე მეზობელ ქვეყნებთან. ცხადია, ვაჭრობა მაშინ, როგორც შიგნით, ისე გარეთ, ფულის (მონეტა) მეშვეობით წარმოებდა. ფულის მოჭრა კი, საქართველოში VI საუკუნიდან (ძვ. წ.) დასტურდება. დაახლოებით ამ პერიოდიდან ყალიბდება ქართველთა პირველი სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია (ეგრისი და იბერია, ძვ. წ. VI—IV სს.). ამასთან ერთად, ივარაუდება, რომ თავისი ხასიათით ორივე მიწათმფლობელური სახელმწიფოები უნდა ყოფილიყვნენ. კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შემდეგ, რასაკვირველია, ქვეყნის დოვლათი, თითქმის მთლიანად, საზოგადოების ძლიერთა, მათ შორის ეკლესიის ხელშია თავმოყრილი; ხოლო საზოგადოების უმრავლესობის ხედრი კი, დღედაღამ შრომა და მონური ცხოვრება იყო. მიუხედავად სახალხო დოვლათის ამგვარი კლასობრივი განაწილებისა, ეს უკანასკნელი მაინც მძლავრი საფუძველი იყო საზოგადოებრივი ცხოვრების არა მარტო პოლიტიკურ, კულტურულ-იდეოლოგიური ზედნაშენისათვის, არამედ იმ გრანდიოზული მშენებლობისათვისაც კერძოდ, რომელსაც ეწეოდა ქართველი ხალხი თავისი ხანგრძლივი ისტორიის მთელ სიგრძეზე.

მიუხედავად ამისა, იმდროინდელი არქიტექტურული ძეგლები მცირე რაოდენობითაა ჩვენ დრომდე მოღწეული. საფიქრებელია, მათი დიდი ნაწილი ჯერ კიდევ არ არის გამოვლენილი. ხოლო თითქმის ყველაფერი, რაც ჩვენ ამ მხრივ დღეისათვის მოგვეპოვება, არსებითად ვანისა და მცხეთის ნაქალაქართა კომპლექსებს განეკუთვნება. ამას, შესაძლებელია, თითო-ოროლა სხვაც მიემართოს, მაგრამ ანალოგიური ძეგლების რიცხვი ჯერჯერობით მაინც დიდად ვერ გაიზრდება. ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ ბევრია საძიებელი, შესასწავლი და დასადგენი. ცხადია, მონათ-

მფლობელობის პერიოდიდან ბევრი რამ ვერ გადაურჩა „ქაქავის“ და სამუდამოდ დაიღუპა. მონათმფლობელობა (მონათმფლობელური წყობილება) ჩვენ სინამდვილეში III საუკუნის ბოლოსათვის (ახ. წ.) დამთავრებულად ითვლება.

ამის შემდეგ, მომდევნო ორი (IV—V) საუკუნე გარდამავალი პერიოდია მონათმფლობელობიდან ფეოდალურ წყობილებაში. დროის ეს მონაკვეთი ხასიათდება ისეთი მოტივებით, რომელიც ნიშანდობლივია როგორც ერთი, ისე მეორე ეტაპისათვის. აღნიშნულ ხანაში კიდევ უფრო შეიმჩნევა ქართველი ხალხის მეურნეობისა და კულტურა-იდეოლოგიის შემდგომი დაწინაურება. ამ მხრივ საკმარისია აღინიშნოს ფაქტები, როგორიცაა: ქრისტიანობის ნებადართულ სარწმუნოებად გამოცხადება აღმოსავლეთ საქართველოში (337 წლის ახლო ხანებში), ქართული დამწერლობის შემოღება ხმარებაში და სხვ. გარდამავალ პერიოდში ქართველი ხალხის აზრისა და შემოქმედების საზომად, სრულიად უყოყმანოდ, შესაძლებელია, ბოლნისის ან ურბნისის სიონი იქნეს დასახელებული. ორივე შემთხვევაში ქართული ეკონომიკის და ქართული კულტურის თვალსაჩინო დაწინაურება ურყევი ფაქტია.

VI საუკუნიდან (ჩვ. წ.) საქართველოში ახალმა საზოგადოებრივმა წყობილებამ — ფეოდალიზმმა გაიმარჯვა. ქართველი ხალხის ისტორიაში ახალი, ფეოდალური ერა დაიწყო. მან დიდხანს, XIX საუკუნის სამოც-სამოცდაათიან წლებამდე იარსება. ბუნებრივია, ამ ხნის (ათას სამასი წელი) განმავლობაში ფეოდალიზმი უცვლელი არ ყოფილა. პირიქით, ამ მოვლენამ აქაც თავისი განვითარების რამდენიმე მკაფიოდ გამოხატული საფეხური გაიარა: უპირველეს ყოვლისა, ეს იყო ადრეფეოდალური ურთიერთობის ხანა (VI—X საუკუნეების ჩათვლით), როდესაც ის ჯერ კიდევ ზრდა-განვითარების პროცესში იმყოფებოდა და მას თავისი ყველა დამახასიათებელი ნიშანი გამოვლილი არ ჰქონდა. ამ პერიოდში საქართველო პოლიტიკურად არ იყო ერთიანი. პირიქით, მის მეორე მონაკვეთში, ცხადია, სხვადასხვა დროს ყალიბდებოდნენ ახალი ფეოდალური ერთეულები: აფხაზეთის სამეფო, კახეთ-ჰერეთის სამთავრო, ტაო-კლარჯეთის სამთავრო და თბილისის საამირო. ქართველი ხალხი ამ პერიოდის განმავლობაში შეუპოვარ ბრძოლას ეწეოდა ჯერ ბიზანტია-ირანის (სასანურ), ხოლო შემდეგ არაბთა ხანგრძლივი ბატონობის წინააღმდეგ სამშობლო ქვეყნის თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის. მიუხედა-

ვად ზემოაღნიშნული მძიმე პირობებისა, ქართველი ხალხის მიდოდა ეკონომიურად, ვითარდებოდა მისი სოფლის მეურნეობა და ვაჭრობა-ხელოსნობა. ძველების გვერდით ჩნდებიან ახალი ქალაქებიც: დმანისი, სამშვილდე, რუსთავი, ახალქალაქი (ჯავახეთის) და სხვ. ძლიერდებიან ქვეყნის გამაერთებელი ძალები და ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანება დღის წესრიგში დგება (X საუკუნის მიწურულისათვის საქართველოს მეტი ნაწილი გაერთიანებული იყო, ერთიანი საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატ III გახდა).

თვალსაჩინოა იმავე დროისათვის ქართული კულტურის საერთო დაწინაურებაც. დაწინაურებული ჩანს ქართველი ხალხის ეროვნული თვითშეგნება. ქართლის (საქართველო) განმარტება, რომელიც მაშინ სწორედ გიორგი მერჩულეს პირით ეუწყა საზოგადოებას, კლასიკური აღმოჩნდა: „ქართლად ფრიადი ქუეყანა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვა ყოველი აღესრულების“. აღნიშნული ცნების უკეთესი განმარტება დღესაც კი ძნელი წარმოსადგენია. დაწინაურდა ქართული მწერლობა. ამის ნიმუშად იმავე გიორგი მერჩულეს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ დასახელება სრულიად საკმარისია. ამასვე გვაუწყებს ქართველთა არაერთი ხუროთმოძღვრული ძეგლიც: ჯვარი (მცხეთის), ბანა, წრომი, ხახული, იშხანი, ბეღია. ბედიის ტაძარი მიაჩნდა „მატიანე ქართლისაჲს“ უცნობ ავტორს საქართველოს მეფის ბაგრატ III სიდიადის საზომად და თავის მხრივ ამბობდა: „უკეთუ ვისმე ენების განცდად და გულისხმისყოფად სიმაღლისათჳს დიდებისა მისისაჲ. პირველად განიცადოს სამკაული ბედიისა ეკლესიისაჲ და მისგან გულისხმაყოს, რომელ არავინ ყოფილ არს სხუა მეფე მსგავსი მისი ქუეყანასა ქართლისასა და აფხაზეთისასა³“. არსებითად იმავე ხანას განეკუთვნება ქართველთა ისეთი შედევრული ქმნილება, როგორცაა „ბაგრატის ტაძარი“ ქუთაისში და სხვ.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა (XI—XIII სს.), ის პერიოდი, როდესაც საქართველოში ფეოდალიზმმა ზრდა დაამთავრა და თავისი განვითარების უმაღლეს საფეხურს — მოწიფულობას — მიაღწია. მძიმე მოვლენით დაიწყო ეს ხანა საქართველოს ფეოდალური მონარ-

³ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, 1955, გვ. 281.

ქიისათვის. წინააზიის დაპყრობის შემდეგ საქართველოც წაღველურმა თურქ-სელჯუკთა ურდოებმა წალოკეს. XI საუკუნის მეორე ნახევარში, ბაგრატ IV ზეობაში, მომთაბარე თურქები ორჯერ შემოიჭრნენ საქართველოში. ორივე შემთხვევაში მათი შემოსევა გამანადგურებელი იყო. განსაკუთრებით კატასტროფული აღმოჩნდა „დიდი თურქობა“, რომელსაც 1080 წელს ჰქონდა ადგილი. დავითის ისტორიკოსის თქმით: „არა იყო მათ უამთა შინა თესვა და მკა. მოოჯრდა ქუეყანა და ტყედ გადაიქცა და ნაცვლად კაცთა მკეცნი და ნადირნი ველისანი დაემკვიდრნეს მას შინა“⁴. შექმნილ ვითარებაში საქართველოს მეფე გიორგი მეორემ კერაფერი მოახერხა, გარდა იმისა, რომ წავიდა სულთანთან, მორჩილება გამოუცხადა და ხარკის გადახდაც იკისრა. საქართველომ პოლიტიკური თავისუფლება დაკარგა. ის თურქ-სელჯუკთა მოხარკედ იქცა. ასეთ პირობებში ავიდა სამეფო ტახტზე სრულიად ახალგაზრდა დავით IV, აღმაშენებელი. ძნელი იყო მაშინ, ძალიან ძნელი, მაგრამ ჭაბუკი მეფე გაბედულად შეუდგა სახელმწიფო საქმეების მოწესრიგებას. დავითმა, მიუხედავად სიჭაბუკისა, მთელი თავისი ქვეყნის ეროვნული მობილიზირება მოახერხა. როგორც ჩანს, მან ბევრგან ჩამოაყალიბა საქართველოში მამულიშვილთა მცირერიცხოვანი გუნდები. მათი დახმარებით დავითმა ნამდვილი პარტიზანული ომი გააჩაღა თურქ-სელჯუკთა წინააღმდეგ. თავისი მოულოდნელი თავდასხმებით ახალგაზრდა მეფემ ბევრგან ქართლში ამოაკვეთინა ფეხი მოძალადე თურქებს. ამ ღონისძიების კვალობაზე მან ნელ-ნელა ჩამოასახლა მთებში გახიზნული მოსახლეობა და გლეხკაცი დაუბრუნდა თავის კერას. ისევ დაიწყო „თესვა და მკა“ და დაქცეულმა სახალხო მეურნეობამ კვლავ გამოცოცხლება იწყო. ეს იყო დავითის უპირველესი და უმნიშვნელოვანესი გამარჯვება. მან მარჯვედ გამოიყენა თავისი თანამედროვე საერთაშორისო ვითარებაც, თურქ-სელჯუკებს ხარკის გადახდა შეუწყვიტა და ქვეყანას დაუბრუნა დაკარგული თავისუფლება.

ამასთან ერთად, დავითი შეუწელებლივ იღვწოდა ქვეყნის ადრე დაწყებული გაერთიანების დამთავრებისათვის. მან კახეთი შემოიერთა და თბილისის განთავისუფლებით დაამთავრა ადრე დაწყებული გაერთიანების საქმე. დავითი ზრუნავდა სახალხო

⁴ ქართლის ცხოვრება. ტ. I, 1955, გვ. 320.

მეურნეობის შემდგომი აღდგენა-დაწინაურებისათვის. გარდა მინდვრობისა და მევენახეობისა, ვითარდებოდა მებაღეობა-მეხილეობა, მებოსტნეობა, მეფუტკრეობა და სხვ. დავითი ყოველგვარად ხელს უწყობდა ხელოსნობა-ვაჭრობის განვითარებასაც თავის სამეფოში. მაშინ აქ მრავალი კეთილმოწყობილი ქალაქი არსებობდა. ის მისდევდა სავაჭრო გზების კეთილმოწყობას, აგებდა ხიდებს. სწორედ ამის გამო ამბობდა დავითის ისტორიკოსი: „რაოდენნი ჰიდნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა აღაშენა და რაოდენნი გზანი საწყინოდ სავალნი ქვა-ფენილ ყვნა“. და სხვ. ცხადია, აგებდა ფუნდუკებს. დავითის გონივრულმა და გაბედულმა პოლიტიკამ ქვეყანა ეკონომიკურად მოაღონიერა. ყველაფერი ეს, ბუნებრივია, სხვა ობიექტურ პირობებთან ერთად ხელს უწყობდა ქვეყნის ყოველმხრივ დაწინაურებას. ასეთი პოლიტიკის წყალობით, საქართველოს ფეოდალური მონარქია სულ მალე უძლიერეს სახელმწიფოდ იქცა წინა აზიაში. დავითმა და მისმა მემკვიდრეებმა: დემეტრე I, გიორგი III და განსაკუთრებით თამარმა, არამართო თავისი ქვეყნის საზღვრიდან გარეკეს თურქ-სელჯუკები, არამედ მთელი ამიერკავკასიიდან ამოაკვეთინეს მათ ფეხი. მეზობელი ქვეყნები — სომხეთი და შირვანი (აწინდელი აზერბაიჯანი) საქართველოს მფარველობაში შემოვიდნენ. ასე, რომ, საქართველოს სამეფოს საზღვრები მაშინ „ზღვიდან ზღვამდე“ გადაიჭიმა და ის მთელი ამიერკავკასიის მფარველი და მფლობელი გახდა. საგულისხმოა, რომ XII საუკუნეში და XIII ს-ის დამდეგისათვის მთელ წინა აზიაში არ მოიძებნებოდა სხვა ქვეყანა, რომელიც სამხედრო ძლიერების თვალსაზრისით საქართველოს გატოლებოდა. თამარის დროინდელი საქართველოს ძლიერების დამადასტურებელ ნიმუშად, გარდა ბასიანის ომისა, შესაძლებელია ქართველთა მიერ ტრაპიზუნის იმპერიის დაარსება და ირანის დახარკვაც სრულიად საკმარისად აღმოჩნდეს. ცხადია, რომ ძლევამოსილი ომებიც, თავის მხრივ წარმოადგენდნენ სახელმწიფოს შემოსავლის მძლავრ წყაროს (ალაფი, ხარკი), ხოლო ყველაფერი ეს საქართველოს საკუთარ სამეურნეო შემოსავალთან ერთად, ნამდვილად იყო საქართველოს ეკონომიკური ძლიერების ურყევი საფუძველი. სწორედ ამით იყო შეპირობებული ის დიდი მნიშვნელობა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა საქართველოში განვითარებული ფეოდალიზმის დროს. დამახასიათებელია, რომ დღესაც თითქმის ყველა ნანგრევს ძველი ეკლესიის, ხიდის, არხისა თუ ციხის, თამარისად მიიჩნევენ ხალხი. რა-

საკვირველია, ყველაფერი ეს არ შეიძლება თამარის დროს ფილიყო აგებული, მაგრამ ხალხის ასეთი გუჟანი, აზრი იმის მოწმობად მაინც შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ საერთოდ, მშენებლობა მის დროს საქართველოში გაძლიერებული მასშტაბებით უწარმოებიათ. ყოველ შემთხვევაში, ამის დასაბრუნებლად მარტო კლდეში ნაკვეთი ქალაქი — ვარძია სრულიად საკმარისია და რამდენი პირველხარისხოვანი ძეგლი: გელათი, შიო-მღვიმე, ბეთანია, ყინწვისი, რუსთავი, ღმანისი და სხვა უმშვენებს მას მხარს. მაგრამ, კარგად ცნობილია, რომ დაახლოებით XIII საუკუნის ორმოციან (გვიანფეოდალური ხანა) წლებიდან ქართველი ხალხის ისტორიაში დიდი გარდატეხა ხდება. ფეოდალიზმი საქართველოში ვერ დამთავრდა უფრო პროგრესული წყობილების დამყარებით. იგი ჩიხში მოექცა. ამის მიზეზი გახლდათ ის „უამთა სიავე“, რომელიც ამ დროიდან მოკიდებული გარეშე მტერთა შემოსევების, აოხრება-აწიოკების თუ სხვა უბედურებათა სახით თავს დაატყდა საქართველოს და რომელსაც XIX საუკუნის დამლევამდე არ შეუწყვეტია თავისი გამანადგურებელი მოქმედება. თათარ-მონღოლების თითქმის ასწლოვანი ბატონობა, თემურ-ლენგის ექვსგზის მოწყობილი კატასტროფული თავდასხმა საქართველოზე, რომლის შესახებ დიდი ქართველი მეცნიერი ივ. ჯავახიშვილი სრულიად გადაუჭარბებლად ამბობდა: „თემურ-ლენგის შემოსევის შემდგომ საქართველო გამანადგურებელი მიწისძვრისა და ბორბალ-ქარისაგან დაზიანებულს ქვეყანას მიაგავდა. ჩვენ ერსა და სამშობლოს თავისი ხანგრძლივი არსებობის დროს ხშირად უნახავს დიდი უბედურება, მაგრამ თემურ-ლენგისაგან ჩადენილი მტარვალობის მსგავსი მას არასდროს თავს არ დასტყდომია“⁵. მაგრამ თემურ-ლენგის შემდეგაც შემოსევები იშვიათი მოვლენა როდი ყოფილა საქართველოს ისტორიულ სინამდვილეში: ჯეჰან-შაჰის და უზუნ-ჰასანის, თურქ-ოსმალოების თუ ყიზილბაშების და ათასგვარი სხვა გადამთიელი აბრაგისაგან არც შემდგომში ჰქონდა მოსვენება საქართველოს. გარდა ამისა, ანალოგიურ მოვლენათა შედეგად ჩვენი ქვეყნის მრავალი აყვავებული სოფელი და ქალაქი „ალიგავა პირისაგან ქვეყნისა“ და საქართველოს მთა და ბარი ნანგრევებით მოიფინა. XV საუკუნიდან ქართველთა ერთიანი ფეოდალური მონარქიაც დაეცა და დაიშალა სამ სამეფოდ (ქართლი, კახეთი, იმერეთი) და ერთ წა-

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, თბ., 1948, გვ. 17.

მთავროდ (სამცხე-საათაბაგო). მიუხედავად გვიანფეოდალურ ქართველოს რთული ისტორიული ვითარებისა და ქვეყნის ეკონომიკური ძლიერების დასუსტებისა, დროდადრო მოკლე ხნით შექმნილ ცოტა თუ ბევრად ხელსაყრელ პირობებს ქართველი მეფე-მთავრები მოხერხებულად იყენებდნენ და ეკლესია-მონასტრების მშენებლობასთან ერთად საერო დანიშნულების შენობებსაც აგებდნენ.

როგორც ვხედავთ, ჩვენ დრომდე მოღწეული მატერიალური კულტურის, კერძოდ, არქიტექტურული ძეგლები უსიტყვო მოწმენი არიან ჩვენი ქვეყნის მრავალსაუკუნოვანი წარსულისა, წერილობით წყაროებთან ერთად ნამდვილად ძნელია ამ ძეგლების მნიშვნელობის გადაჭარბებით შეფასება ჩვენი ქვეყნის ისტორიის შესასწავლად და გასაგებად.

ზემოთ აღნიშნული ისტორიული ექსკურსი მიზნად ისახავდა წარმოგვედგინა სურათი ჩვენი ქვეყნის დამპყრობთა ხშირი შემოსევების შედეგად გამოწვეული ნგრევისა და კვლავ შენებისა, რაც ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ნება-უნებურად აცხოველებდა სამშენებლო კერამიკის წარმოებას და ახალ-ახალ, ხშირად უფრო ეკონომიკურ ფორმებს ნერგავდა მასში.

სამშენებლო კარამიკა აღრეფეოდალური ხანის
საქართველოში

სამშენებლო საქმეში თიხა უძველესი დროიდან არის გამოყენებული. თავდაპირველად იგი იხმარებოდა როგორც მოწნული სახლის შესაღესი მასალა. თანდათანობით თიხის დაყალიბებისა და გამოწვის გამოცდილებამ, აგრეთვე გარემო პირობებისაგან კარგად დაცული საცხოვრებლის აგების აუცილებლობამ ადამიანი მიიყვანა ჯერ გამოუწვავი, ხოლო შემდეგ გამომწვარი აგურის შექმნის საჭიროებამდე¹.

გამომწვარი აგური უძველესი დროიდან არის გამოყენებული მესოპოტამიისა და მოხენჯო-დაროს (ინდოეთი) ნაგებობათა მშენებლობაში (III ათასწლეული)². იგი ნახმარია აგრეთვე ეგვიპტის ფარაონთა XIX და XX დინასტიების (1330—1090 წწ.) დროინდელ მავზოლეუმებშიც³.

ბ. კუფტინის ვარაუდით, III ათასწლეულის დამდეგამდე თბილისიდან, ვიდრე არარატამდე მდებარე ტერიტორიაზე, ვრცელდებოდა გარკვეული ხასიათის კულტურა (თანამედროვე მტკვარ-არაქსის — ჯ. ჯ.), რომლის წრიულ ნაგებობათა არქიტექტურაში უმთავრესად გამოუწვავი აგურია გამოყენებული⁴.

ჩვენში ალიზით მშენებლობის უძველეს ტრადიციებზე კიდევ უფრო ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნა უკანასკნელ ხანებში ცენტრალურ ამიერკავკასიაში გამოვლენილმა და შესწავლილმა

¹ С. К. Д и к ш и т, Введение в археологию, М., 1960, გვ. 229.

² Г. Ч а й л д, Прогресс и археология, М., 1943, გვ. 92.

³ А. Л у к а с, Материалы и ремесленные производства Древнего Египта, М., 1958, გვ. 105.

⁴ Б. А. К у ф т и н, Урартский «Колумбарин» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит. Вестник гос. муз. Грузии, 1944, XIII—В, გვ. 135.

ე. წ. „შულავერ-შომუთეთეს“ ტიპის ძეგლებმა (V—IV ათწლეულები), სადაც ერთადერთ ძირითად სამშენებლო მასალად, მართლაც, გამოუწვავი აგურია გამოყენებული⁵.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი გამომწვარი აგურის უძველეს ნიმუშად შესაძლოა ჩაითვალოს სოფ. ოზნიში, ენეოლითური ნასახლარის გათხრისას აღმოჩენილი სხვადასხვა ზომის გამომწვარი აგურები (გათხრელი მათ ასე უწოდებს — ჯ. ჯ.), რომლებისგანაც სამსხვერპლო იყო შედგენილი⁶.

ძვ. წ. პირველი ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებში ჩვენში მშენებლობისას ალიზის აგურთან ერთად ფართოდ არის გამოყენებული კრამიტიც, რასაც ცნობილი ბერძენი გეოგრაფი სტრაბონი (ძვ. წ. I ს. — ახ. წ. I ს.) აღნიშნავს: „იბერია მეტწილად კარგად არის დასახლებული ქალაქებითა და დაბეებითაც ისე, რომ იქ არის კრამიტისანი სახურავები, სახლები არქიტექტურულად მოწყობილი“⁷.

როგორც ფიქრობენ, სტრაბონის ეს საინტერესო ცნობა ასახავს ძვ. წ. II საუკუნის ვითარებას⁸.

მცხეთაში და მის მახლობელ მიდამოებში ფართოდ გაშლილმა არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა (სამთავრო, ბაგინეთი, არმაზის-ხევი, წიწამური, სარკინე, ძალისა, სამადლო და სხვ.), მრავალი ღირსშესანიშნავი ძეგლის აღმოჩენასთან ერთად, დაადასტურა სამშენებლო კერამიკის — კერძოდ, ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტის ფართოდ გამოყენება, რამაც ცხადყო სტრაბონის ცნობის სიმართლე.

მათი აღმოჩენის ვითარება ამტკიცებს, რომ კრამიტი საგანგებოდ დანიშნულების ნაგებობათა გადასახურავად იხმარებოდა, ხოლო „კრამიტის სახურავიანი სახლები გაბატონებული ფენის საკუთრებას წარმოადგენდა“. როგორც წესი, მათ მიუწვდებოდათ ხელი კრამიტის სახურავიანი სახლებისათვის, სხვაგვარად არც კია

⁵ И. Г. Нариманов, Археологические исследования поселения Шомутене в 1963 г., АИА, Баку, 1955; ო. ჯ ა ლ ო ბ ი ძ ე, ა. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, 1971: А. И. Джавახишвили, Строительное дело и архитектура поселения южного Кавказа V—III тыс. до н. э., Тб., 1973.

⁶ Б. А. Куптин, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском р-не, 1948, გვ. 40.

⁷ თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, სტრაბონის „გეოგრაფია“, 1957, გვ. 127.

⁸ А. И. Болтунова, Описание Иберии в «Географии» Страбона, ВДИ, 4, 1947, გვ. 142—160.

მოსალოდნელი, კრამიტით გადახურვა საიმედო კონსტრუქციის ნაგებობას გულისხმობს; ასეთი სახლები იბერიის სამეფოს რიგით მოქალაქეებს, რა თქმა უნდა, არა ჰქონდათ⁹.”

ასეთი სურათი საერთოდ დამახასიათებელი ყოფილა ანტიკური ხანის ქალაქებისათვის¹⁰.

ამრიგად, ანტიკური ქალაქების მოსახლეობის სოციალური და ეკონომიკური უთანასწორობა გამოხატულებას პოვებს სამშენებლო კერამიკის, კერძოდ, კრამიტის გამოყენებაშიც.

როგორც ირკვევა, ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოში ბრტყელი კრამიტი „უკლებლივ დაზგაზე უყალიბოდ უკეთებიათ“, ხოლო ღარისებრი „კერამიკულ ჩარხზეა ნაკეთები“ და საერთოდ, იბერიაში „კრამიტის წარმოება ძვ. წ. III—IV საუკუნეებში კარგად უნდა ყოფილიყო ცნობილი“¹¹.

ბაგინეთისა (ახ. წ. I ს.) და არმაზისხევის ერისთავ-პიტიახშების (ახ. წ. II—III სს.) აბანოთა მშენებლობაში გამოყენებული სხვადასხვა მოყვანილობა-სიდიდის აგურთა და საიზოლაციო კრამიტების, აგრეთვე იქაც და საერთოდ მცხეთაშიც ახ. წ. I—III საუკუნეების ქვის დიდი ფილებით ნაგებ სამარხებში იატაკისათვის საგანგებოდ დამზადებული ნაჩვრეტებიანი კერამიკული ფილების ხმარება საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ იმდროინდელი კერამიკული სახელოსნოები (ერთი მათგანის ნაშთი, როგორც ცნობილია, ბაგინეთის კლდის ძირას აღმოჩნდა) ამზადებდნენ სხვადასხვაგვარ სამშენებლო კერამიკულ მასალას, რაც გვიანანტიკური ხანის საქართველოში სამშენებლო კერამიკის წარმოების მაღალ დონეს მოწმობს.

აღრეფეოდალური ხანის საქართველოში მშენებლობისას კერამიკა გვიანანტიკურ ხანასთან შედარებით უფრო ფართოდაა გამოყენებული. ამას ადასტურებს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი ძეგლების გარდა (მცხეთაში, უჯარმაში, რუსთავში, ვაშნარში, ბიჭვინთაში, ყულევში და სხვ.) მიწისზედა შემორჩენილი სასიმაგრო თუ საკულტო ნაგებობანიც.

⁹ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, 1963, გვ. 70.

¹⁰ В. Ф. Гайдукевич, Строительные керамические материалы Боспора, ИГАИМК, вып. 104, 1934, გვ. 247.

¹¹ ა. აფაქიძე, სამშენებლო კერამიკის წარმოების საკითხისათვის ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოში, ისტ. ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკ. II, 1959, გვ. 106, 117, 127.

ზოგ შემთხვევაში იგი სამარხების აღნაგობაში კვლავ მოხერხდა წილეობს, მაგალითად, ისევე, როგორც გვიანი ანტიკური ხანის მცხეთის სამაროვნებში (სამთავრო, სადგური, არმაზისხევი)¹², ურბნისში (თიხის სარკოფაგებთან ერთად) აღმოჩენილია კრამიტით ნაშენი სამარხები, უმთავრესად, ბავშვებისა (IV—V საუკ.)¹³. ისინი ნაგებნი არიან ჩვენში ანტიკური ხანისათვის დამახასიათებელი ზომამოყვანილობის კრამიტებით, რომლებიც სამარხთა კედლებს შეადგენენ, სახურავად კი დაფარებული აქვთ ბრტყელი სწორკუთხოვანი აგურები.

არმაზისხევიში აღმოჩენილ № 35 ქვისსამარხს¹⁴, რომელიც ეკუთვნის არა უადრეს IV საუკუნეს (უფრო ზუსტად ვერ თარიღდება), იატაკი მოგებული ჰქონდა მომცრო სწორკუთხოვანი აგურებით. ეს იქნება ამ, თითქოს გვიანდელი სტანდარტის უძველესი და ეგებ უნიკალური შემთხვევაც ჩვენში.

ადრეფეოდალური ხანის ძეგლებში აღმოჩენილია რელიეფური ჯვრისა და ცხოველის გამოსახულებანი ანტეფიქსები: რუსთავში¹⁵ — ჯვრიანი, ალაიანში¹⁶ — ცხვრის პროტომით შემკული. ურბნისში აღმოჩენილია სამი ანტეფიქსი. ერთ მათგანზე დაბალი რელიეფური ტვიფრით გამოყვანილია ჯვარი და მარჯვენა პროფილში მდგომი სტილიზებული ირემი, რომელსაც თითქოს ვედრების ნიშნად მარჯვენა ფეხი აქვს ოდნავ აწეული. მეორე ანტეფიქსზე ტვიფრით ორი განედლებული ჯვარია გამოსახული, ხოლო მესამეზე — ერთი¹⁷.

ურბნისის გარეუბანში, ქვაცხელაში აღმოჩენილი ანტეფიქსი წარმოადგენს წრიულ ჩარჩოში მოთავსებული სტილიზებული ირმის ფიგურას, ფეხებს შორის და ზურგზე თითო პატარა ცხოველით¹⁸. ეს ანტეფიქსი დაბალი რელიეფური ტვიფრით არის

¹² ა. ფ. ა. ქ. ი. ძ. ე. გ. გ. ბ. ე. ჯ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. ა. კ. ა. ლ. ა. ნ. დ. ა. ძ. ე. გ. ლ. ო. მ. თ. ა. თ. ი. ძ. ე. მცხეთა, I, 1955, გვ. 90.
¹³ გ. ლ. ო. მ. თ. ა. თ. ი. ძ. ე. ურბნისის ნაქალაქარის არქეოლოგიური კვლევის დასაწყისი, მაცნე, 1964, 2, გვ. 92.
¹⁴ მცხეთა I, გვ. 18.
¹⁵ საქართველოს არქეოლოგია, 1959, გვ. 349.
¹⁶ ა. კ. ა. ლ. ა. ნ. დ. ა. ძ. ე. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1958 წ. სეზონის ძირითადი შედეგებისათვის, ისტ. ინსტიტუტის საველე-არქ. სესიის თეზისები, 1959, გვ. 15.
¹⁷ ვ. ზ. ა. ქ. ა. რ. ა. ი. ა., ნაქალაქარი ურბნისის ხუროთმოძღვრება, 1965, გვ. 67.
¹⁸ ა. ლ. ჯ. ა. ვ. ა. ხ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. ა. ლ. ო. ნ. თ. ი., ურბნისი, I, 1962, გვ. 33.

გამოყვანილი და მისი კომპოზიცია ძალზე ემსგავსება გვიანდელი კური ხანის ცხოველთა გამოსახულებიან ბრინჯაოს ბალთებს.

რელიეფურ-ჯვრიანი კრამიტები შემორჩენილი აქვს კახეთის VIII—IX სს. საკულტო ნაგებობებს¹⁹ (გურჯაანის ყველაწმინდა, გუმბათოვანი ტაძარი ვაჩნაძიანთან, აკურის მამა-დავითი). ჯვრიანი კრამიტები სამონასტრო კერამიკული სახელოსნოების პროდუქციას უნდა წარმოადგენდნენ, ცხოველთა გამოსახულებათა რაობა და მათი მიმართება საერო თუ საკულტო ნაგებობებისადმი მთლად ნათელი არ არის.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ურბნისში, ნაქალაქარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი შორენკეცის ნატეხი²⁰. მასზე საგანგებოდ გვინდა შევჩერდეთ იმიტომ, რომ იგი ჯერჯერობით ერთადერთი ნიმუშია, გათხრებით მოპოვებული, ადრეფეოდალური ხანიდან მომდინარე შორენკეცებისა. შორენკეცის ნატეხი, რომელიც დათარიღებულია VI—VII სს-ით, ლ. ჭილაშვილის ვარაუდით, ადგილობრივი, ურბნული წარმოშობისა უნდა იყოს²¹. შორენკეცი წითლადაა გამომწვარი. იგი ნაკლულია, მაგრამ მის ზედაპირზე მაინც შეიმჩნევა საბეჭდავის საშუალებით სამ რიგად გამოყვანილი გამოსახულება. ზედა რიგზე ვაზის რტოა მტევნებითურთ, შუა რიგში მალაღფეხა თასის წინ ფარშევანგია გამოსახული. იგი მარცხენა პროფილშია მოცემული. ფარშევანგს თავი დაწინწკლული აქვს, წინ წამოწეული მკერდი ღრმულ-წერტილებითაა დამუშავებული. ფრთები ზევით აქვს აწეული და, როგორც ჩანს, მთელი სხეულით თასისაკენ მიიწევს.

861584

მტევნებიანი ვაზის და ფარშევანგის გამოსახულება საკმაოდ გავრცელებული ჩანს ადრეფეოდალური ხანის ქართულ ორნამენტულ კაშკაშაში. ისინი გამოსახულია ამ პერიოდის ქვის სტელეზზე და საკულტო ნაგებობებზე. ფარშევანგის გამოსახულება უკვდავებისა და გაზაფხულის ძველი ქრისტიანული სიმბოლოა²².

იგი ამშვენებს ბოლნისის ტაძრის სანათლავის ერთ-ერთ კაპიტელს²³.

¹⁹ Г. И. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, 1959, გვ. 307.

²⁰ ლ. ჭილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, 1964, გვ. 117—118.

²¹ იქვე, გვ. 118.

²² ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავერის ზეობაში, 1941, გვ. 19—21.

²³ Г. И. Чубинашвили, Болнисский Сион, ენიშკის მოამბე, IX 1940, ტაბ. IV.

2. ჯამლეთ ჭლამია

ქ. შარდნიშ სკ. სპ
 სსრ სსხმლმწიფო
 რესპუბლიკური
 ბიბლიოთეკა

ცნობილია ფარშევანგის გამოსახულებიანი ქვის სვეტების
გეჩაურიდან²⁴.

სამთავროს სამაროვნის ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩნდა მინის ფილა, რომელზედაც გამოსახული იყო ფარშევანგი, სიცოცხლის ხე და ბერძნული წარწერა: „შესვი, იცოცხლე“. იგი IV—VI სს. ეკუთვნის²⁵.

როგორც აღვნიშნეთ, ურბნისის ნაქალაქარში აღმოჩენილი შორენკეცი ნაკლულია. მაგრამ ანალოგიურ სიუჟეტურ მოტივებზე დაყრდნობით ლ. ჭილაშვილი ვარაუდობს შორენკეცზე ამობეჭდილი თასის მეორე მხარეს თასისკენ პირშექცეული ფრინველის გამოსახულების არსებობას²⁶. ერთმანეთის პირისპირ გამოხატული ორი ფრინველის, ცხოველის ან ჯვრის გამოსახვა საერთოა ქართული, ამიერკავკასიური და მახლობელი აღმოსავლეთის ხელოვნებისათვის.

ამგვარი კომპოზიციური მოტივები განსაკუთრებით ჭარბად გვხვდება ჩვენში გვიანფეოდალური ხანის ხეზე კვეთილობაში.

როგორც ადრეფეოდალური ხანის ნასახლართა გათხრები (რუსთავი, ურბნისი) გვიჩვენებს, ამ პერიოდის რიგითი მოსახლეობის საცხოვრებელი ნაგებობანი ძირითადად რიყის ქვითა და ალიზით არის ნაგები, სახურავი — ბანურია, კრამიტი კი იშვიათად თუა გამოყენებული. ჩანს, მოსახლეობის ფართო მასებისათვის სახლების ასაგებად რიყის ქვისა და ალიზის, როგორც სამშენებლო მასალის შოვნა-დამზადება უფრო მარჯვე და ეკონომიკურად ხელმისაწვდომი ყოფილა, ვიდრე აგურისა და კრამიტის შექმნა, რომელნიც, როგორც ხელოსნობის პროდუქტი, ბევრად უფრო ძვირფას სამშენებლო მასალას წარმოადგენდა.

ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში კრამიტი, როგორც სამშენებლო მასალა, გამოიყენებოდა განსაკუთრებული ზრუნვისა და ყურადღების არეში მყოფ ნაგებობათა დასახურავად. მაგალითად, კრამიტით ყოფილა დაბურული სიმაგრეთა კოშკები (უჯარმა, უფლისციხე) და ყველა საკულტო ნაგებობა. ამ უკანასკნელთა გადახურვის შესახებ აკად. გ. ჩუბინაშვილი წერს, რომ

²⁴ Р. М. В а й д о в, Раннесредневековое городище Судагылан (Мингечаур), КСИИМК, 1954, მ ი ს ი ვ ე, Мингечаур в III-VIII вв., 1961, სურ. 47.

²⁵ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, ფარშევანგის გამოსახულებით შემკული მინის ჭურჭელი სამთავროდან, მიომხილველი, II, 1953, გვ. 312.

²⁶ ლ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ნაქალაქარი ურბნისი, 1964, გვ. 317.

მათი სახურავი ყოველთვის კრამიტით იყო დაფარული, დაწვენილი ბული VI საუკუნიდან XII ს.-მდე და შემდეგ, XVI საუკუნის ჩათვლით, არა მარტო საქართველოს, არამედ სომხეთის ძეგლებშია²⁷.

6. მარი ანისის სასახლის კარის საყდრის აღწერისას აცხადებს, რომ „კრამიტით გადახურვა დამახასიათებელია სომხეთის უძველეს ნაგებობათათვის და იგი დიდხანს იყო გავრცელებული, მაგრამ, როგორც ჩანს, VII საუკუნიდან დაიწყო კრამიტის შეცვლა ქვის ფილებით“²⁸.

6. მარის მოსაზრება სომხეთის საკულტო ნაგებობებში კრამიტის, როგორც სახურავი მასალის, ქვის ფილებით — ლორფინით შეცვლის შესახებ, ქრონოლოგიურად დაზუსტებული აქვს ნ. ტოკარსკის, რომლის სიტყვითაც, „სომხეთის საკულტო ნაგებობებში X საუკუნიდან კრამიტის ნაცვლად ფართოდ გავრცელდა ქვის ფილები“²⁹.

ამრიგად, გარკვევით ჩანს, რომ კრამიტი საკულტო ნაგებობათა დასაბურავ ძირითად მასალას წარმოადგენდა ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს და აგრეთვე სომხეთის ძეგლებში, რომელსაც თანდათანობით შენაცვლებია მასზე ბევრად უფრო გამძლე და საიმედო სახურავი მასალა — ლორფინები, რომელთა დაგებისას უკვე აღარ იქნებოდა საჭირო დულაბში ღრმად ჩამჯდარი კრამიტების რამდენიმე ფენის მომზადება და ა. შ.

ადრეფეოდალური ხანის ჩვენებური კრამიტის მეტად ყურადსაღებსა და თავისებურ ტიპს წარმოადგენს ფართო, ორმაგი, ნაირპროფილიანი კრამიტი, რომლითაც თავდაპირველად დაბურული ყოფილა ნეკრესის სამეკლესიანი ბაზილიკა (VI—VIII სს.) და რომლის ცალგბეც ახლაც არის ძეგლის სახურავზე შემორჩენილი³⁰. ცხადია, რომ იგი წარმოადგენს ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტის შერწყმას და გვგონია, ასეთი კრამიტი შემდეგ წარმოშობილი ლორფინების პროტოტიპი უნდა იყოს (ტაბ. I, 1, 2).

ამ ტიპის კრამიტი სპეციალურ ლიტერატურაში არ არის მითითებული და იგი არ ჩანს არც ადრეფეოდალურსა და არც

²⁷ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Тб., 1959, გვ. 140.

²⁸ Н. Я. Марр, Описание дворцовой церкви в Ани, 1916, გვ. 20.

²⁹ Н. М. Токарский, Архитектура древней Армении, 1946, გვ. 339.

³⁰ Г. Н. Чубинашвили, დაწვენილი ნაშრომი, გვ. 174.

გვიანანტიკურ ხანაში³¹. იგი ცნობილია მხოლოდ ელინისტურ ხანაში, კორინთული კრამიტის სახელით.

ვ. გაიდუკევიჩი ამ ტიპის კრამიტის შესახებ აცხადებს: „ბოსფორში, ისევე, როგორც ჩრდილო შავიზღვისპირეთის სხვა კოლონიებში, აქამდის არ არის აღმოჩენილი ასეთი *χαρταιμωξ καιρυσμαξ*, რომელიც კალბტერისა და ბრტყელი კრამიტის ერთად შერწყმას წარმოადგენს. მისი დამზადება უთუოდ რამდენადმე რთული იყო და ჩანს, ამიტომ საერთოდ არც იქნენ გამოყენებულნი. სხვათა შორის, ასეთი კრამიტი თვით საბერძნეთშიაც ნაკლებად იყო გავრცელებული“³².

ჩვენში ამ ტიპის კრამიტი ნეკრესის გარდა ცნობილია მცხეთის ანტიოქიიდან (VII ს.). თელავ-ალვანის ექსპედიციაში (1962 წ.) მონაწილეობისას ნახული გვაქვს აგრეთვე ალავერდში (XI ს.), ხოლო 1963 წლის ექსპედიციისას — არმაზისხევის მონასტრის (XII ს.) განათხრებშიც.

ასე რომ, ჩვენში ამგვარი კრამიტი საკმაოდ გავრცელებული ჩანს, რაც თვალნათლივ მოწმობს ქართველი მეკრამიტეების მაღალ ხელოვნებას და ნოვატორულ შემოქმედებას. მათთვის ამ მათ მიერვე შექმნილი ტიპის — კრამიტის კეთება, ეტყობა, არ ყოფილა საძნელო საქმე.

დასავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის ძეგლთა (ვაშნარის³³, ბიჭვინთის³⁴, ყულევის³⁵) თხრამ გამოარკვია, რომ კრამიტით დაბურული სახურავი იქაც ძირითადად საკულტო ნაგებობებს ჰქონიათ.

ადრეფეოდალურ ხანაში კრამიტის არაპირდაპირი დანიშნულებით (ე. ი. აგურის მაგიერ) გამოყენების მაგალითს იძლევა ვარდციხის ზღუდის ერთ-ერთი კედლის შერეულ წყობაში აგურის ნაცვლად რამდენიმე წყობა კრამიტის ფენა. ანალოგიური

³¹ ეს დაგვიდასტურა პროფ. ვ. გაიდუკევიჩმა პირად საუბარში.

³² В. Ф. Гайдукевич, Строительные керамические материалы Боспора, Известия ГАИМК, Вып. 104, 1934, гв. 236.

³³ В. А. Леквинадзе, Материалы по монументальному строительству в Лазике, საქ. სახელ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XXII—13, გვ. 164.

³⁴ რ. რამიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინთაში, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ნაკვ. III, 1963, გვ. 70, 71. თ. შიქელაძე, ბიჭვინთის ორატსილიანი ეკლესია, იქვე, გვ. 127.

³⁵ ნ. ხოშტარია, სოფ. ყულევის არქეოლოგიური გამოკვლევა, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 1946, № 1—2, გვ. 81.

შემთხვევა არის დადასტურებული სოხუმის ციხის კედლის წყობის
ბაზიც³⁶.

ადრეფეოდალური ხანის კრამიტი თავისი მოყვანილობით
არ განსხვავდება ადგილობრივი ანტიკური კრამიტისაგან. მას
ისეთივე ტრაპეციისებური მოყვანილობა აქვს, ოღონდ მასზე
უფრო პატარაა და თხელი, ხოლო ხარისხით ნაკლები.

ადრეფეოდალური ხანის ბრტყელი კრამიტის სანიმუშო ზომე-
ბია (სათანადო განათხართა ანგარიშებისა თუ მიწისზედა ძეგლების
მიმოხილვათა მიხედვით):

ურბნისისა — $41 \times 21 \times 20,5$ სმ; $45 \times 34 \times 24$ სმ; სისქე —
1,5 სმ;

ქვაცხელებისა — $48 \times 32 \times 29$ სმ; $36 \times 34 \times 23$ სმ; სისქე —
1,5 სმ;

უჯარმისა — $46 \times 44 \times 30$ სმ; სისქე — 2 სმ;

ვაშნარისა — $45 \times 28 \times 22$ სმ; $45 \times 31 \times 25$ სმ; სისქე — 1,5 სმ;

ბიჭვინთისა — $40-45 \times 27-30 \times 19,5-21,5$ სმ; სისქე —
1,5 სმ;

თბილისისა — (ერეკლე II-ის მოედანზე 1956—57 წწ. გათხ-
რებისას აღმოჩენილი) — $37 \times 27,5 \times 21$ სმ; $33,5 \times 23,5 \times$
19 სმ; სისქე — 2 სმ.

გურჯაანის ყველაწმიდისა — $39 \times 25 \times 19$ სმ; სისქე — 1,5 სმ.

მათი აკეცილი გვერდების სიმაღლე 3,5—5 სმ-მდეა.

იმავედროული ლარისებრი კრამიტის ზომის დანამდვილე-
ბით დადგენა ძნელდება, რადგან თხრისას თითქმის მათი მხოლოდ
ნატეხები გვხვდება ხოლმე, რადგან ისინი მოღუწულნი არიან.
მაგრამ, რასაკვირველია, მათი სიგრძე შესაბამისი ბრტყელი კრა-
მიტის სიგრძეს უნდა ემთხვეოდეს.

ადრეფეოდალური ხანის კრამიტის ზომის შემცირების მი-
ზეზის ახსნა არსებულ ლიტერატურაში არსად ჩანს ნაცადი.
ჩვენი აზრით, ეს მოვლენა გადახურვის კონს-
ტრუქციის შემსუბუქებისა და აგრეთვე კრა-
მიტის დამზადებისა და ხმარების რაციონა-
ლიზაციისადმი მიდრეკილებით უნდა იყოს
გამოწვეული.

ადრეფეოდალური ხანის კრამიტის ზომების შემცირებასთან
უნდა იყოს დაკავშირებული მის ფართო ბოლოში ჭერ გარდი-

³⁶ В. А. Леквинадзе, დამოწმებული ნაშრომი, გვ. 81.

გარდმო ღარის, ხოლო შემდეგ გარდიგარდმო დაბალი „ღობი“ წარმოქმნა. ეს ელემენტი, სივანეზე საგანგებოდ გავლებული ღარი (კრამიტის ფართო ბოლოში ნაპირიდან 3-ოდე სმ-ის დაშორებით), რომელიც უერთდება კრამიტის გვერდის ძირის საწვიმარ ღარებს, კარგად ჩანს ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფეოდალური ხანის ექსპოზიციის კრამიტებზე (საინვ. №1 : 56 : 76; 1 : 58 : 2037), რომლებიც ურბნისიდან მომდინარეობენ და დათარიღებულნი არიან IV—VII საუკუნეებით (ტაბ. II, სურ. 1, 2).

ჩვენი აზრით, ეს გარდიგარდმო ღარი გზას აძლევდა მათზე დადებული კრამიტიდან ჩამოღვრილ წვიმის წვეთებს და ხელს უშლიდა მათ შებრტუნებას კრამიტის ძირში (წყლის წვეთებზე დაკვირვებით ეს გარემოება ადვილად შეიმჩნევა) და სახურავში გაყოვნას.

ადრეფეოდალური ხანის ბრტყელი კრამიტები, რომლებსაც ფართო ბოლოში გარდიგარდმო დაბალი „ღობე“ აქვთ, კარგად არიან დათარიღებული. მაგალითად, 1957 წელს თბილისში ერეკლე II-ის მოედანზე თხრისას (ორმო № 27-ში) აღმოჩენილ კრამიტებს (თბილისის მუზეუმის საინვ. №№ 1920—57; 1760—57) გამოხრელები VII—VIII სს. აკუთვნებენ³⁷. მათ ფართო ბოლოში 0,5 სმ სიმაღლე და 4 სმ სივანე გარდიგარდმო „ღობე“ აქვთ ამოყვანილი. ასეთი „ღობეები“ აქვთ ვაშნარის კრამიტებს (VII—VIII სს.).

ზემოთ აღნიშნულ კრამიტებზე გარდიგარდმო დაბალი ღობის ამოყვანაც (ეს ელემენტი ადრეფეოდალურ ხანაში სხვაგან არსად უჩანს, შუაფეოდალურში — კი), როგორც უკვე იყო აღნიშნული, წვიმის წვეთების სახურავში გაყოვნის თავიდან ასაცილებლად უნდა იყოს შემოღებული წესად. ამ გარდიგარდმო დაბალი „ღობის“ სივანე ყოველთვის შეესაბამება იმავე კრამიტების გვერდებზე სხვა კრამიტებში შესადგმელად ამოჭრილი „უბეების“ სიგრძეს, რომელიც 4—5 სმ არ აღემატება. ანტიკური ბრტყელი კრამიტი კი სახურავზე დაგების დროს ღრმად (ზოგჯერ 12 სმ-მდე) ჯდებოდა მის წინ მდებარე კრამიტში და ამით წვიმის წვეთების სახურავში გაყოვნის საშიშროება აღიკვეთებოდა.

³⁷ ი. გ რ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ს. ტ ყ ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბ., 1961, გვ. 41.

ამრიგად, თუ ჩვენნი დაკვირვებები სწორად
 მაშინ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ადრე ფე-
 ოდალური ხანის კრამიტზე არსებული გარდი-
 გარდმო დაბალი „ლობე“ წარმოადგენს ადრე
 იმავე მნიშვნელობით გავლებული გარდიგარ-
 დმო ღარის განვითარებას და მისი წარმოქმნა,
 მოტანილი მასალების საფუძველზე, VII—VIII სს.
 უნდა ვივარაუდოთ.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი თავის საფუძვლიან ნაშრომში ქარ-
 თული ხელოვნების შესახებ აღნიშნავს, რომ ძველ ქართულში
 ტერმინ „აგურის“ მაგიერ არის „ალიზი“ და ალიზი მარტო გამო-
 უწვავი აგურის აღმნიშვნელი კი არ იყო ძველად, არამედ გამომ-
 წვარისაც.

„ეს იქიდან ჩანს, — წერს იგი, რომ — „საპმილი ალიზისაჲ“
 არსებობდა, რაც ალიზის გამოსაწვავ ღუმელს ნიშნავს³⁸.

ტერმინი „აგური“ X საუკუნეზე ადრინდელ ქართულ ძეგ-
 ლებში არსად გვხვდება. პირველი ცნობა მის შესახებ ჯუანშერ
 ჯუანშერიანის საისტორიო თხზულებაში არის დაცული: „რომელ
 დაემორჩილნეს ყოველნი ნათესაენი ნოესნი, ვიდრემდის შეუძლო
 ქმნად ქალაქი, რომლისა ქვად შექმნა ქვა ოქრო, და ხარისხად
 ვეცხლი, და გარემოს მისსა მოიქმოდა აგურითა და კირითა“³⁹.

ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, რომ XI საუკუნეში აგური „ჩვეუ-
 ლებრივი სიტყვაა“ და გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ის „X საუკუ-
 ნეშიც იქნებოდა, იქნებ IX-შიც, მაგრამ უფრო ადრე არა, იქ
 ყველგან ალიზია“⁴⁰.

ქართულში შემოსულ ტერმინ „აგურს“ იუსტ. აბულაძე
 სპარსულში იმავე მნიშვნელობით ხმარებულ „ახურს“ უკავში-
 რებს⁴¹.

ტერმინ „აგურის“ შემოსვლა ქართულში არ არის დაკავში-
 რებული ჩვენში გამომწვარი აგურის პირველად გაჩენასთან. გა-
 მომწვარი აგური რომ ჩვენში კარგად არის ცნობილი ანტიკური
 ხანიდან, ამას ადასტურებს ბაგინეთისა (ახ. წ. I ს.) და არმაზის-

³⁸ ივ. ჯავახიშვილი, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, 1946, გვ. 150.

³⁹ ქართლის ცხოვრება, I, 1955, ვ. 161.

⁴⁰ ივ. ჯავახიშვილი, დამოწმებული ნაშრომი, გვ. 151.

⁴¹ იუსტ. აბულაძე, „შაჰნამეს ანუ მეფეთა წიგნის“ ქართული ვერსიე-
 ბის ლექსიკონი, 1961.

ხევის (ახ. წ. II—III სს.) აბანოთა მშენებლობაში სხვადასხვა ზომი-მოყვანილობის გამოყვანილი აგურები. საფიქრებელია, რომ იმ დროს მასაც „ალიზი“ ეწოდებოდა.

ტერმინ „აგურის“ დამკვიდრებამ „ალიზის“ ცნება კონკრეტული გახადა და ამ უკანასკნელს მხოლოდ გამოუწვავი აგურის მნიშვნელობა დაუტოვა.

აგური არ წარმოადგენს ქართული არქიტექტურის ძირითად დამახასიათებელ სამშენებლო მასალას. როგორც გ. ჩუბინიშვილი აღნიშნავს, „თუმცა ჩვენში კარგადაა ცნობილი აგური (რომლის კეთებასაც ხელს უწყობენ მისთვის განსაკუთრებით შესაფერისი მდიდარი ბუნებრივი პირობები საქართველოში), ქართული მხატვრული არქიტექტურა განვითარდა, როგორც ქვიანი არქიტექტურა და ამ მხრივ იჩენს დიდ კულტურას“⁴².

აგური საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის საერო თუ საკულტო ნაგებობათა მშენებლობაში გამოყენებულია როგორც არა ძირითადი, არამედ მხოლოდ დამხმარე საშენი მასალა. მას ვხვდებით V—VI საუკუნეებით დათარიღებულ სასიმაგრო ნაშენობაში — შორაპანში, სკანდში, ვარდციხეში, ტოლებში, სადაც ციხეთა ზღუდეები ნაგებია ბიზანტიური ეპოქისათვის დამახასიათებელი არქიტექტურული წესით: ოთხკუთხა თლილი ქვებითა და მათ შუა ხანგამოშვებით დატანებული სხვადასხვა ზომის აგურების რამდენიმე წყებით.

როგორც ცნობილია, ასეთი წყობა (onus mixtum) იხმარებოდა ჯერ რომის იმპერიის ხანის, ხოლო შემდეგ ადრებიზანტიურ (IV—VI სს.) არქიტექტურაში კედელწყობის სიბრტყეთა მოსწორებისა და განმტკიცების მიზნით. მართალია, ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს საკულტო ნაგებობათა მშენებლობაში, როგორც უკვე ითქვა, უმთავრესად ქვა გამოიყენებოდა, მაგრამ, არც თუ იშვიათად, აგურის სახით წარმოდგენილი სამშენებლო მასალაც იყო ქვასთან ერთად ნახმარი.

დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი ეკლესიის სეფიეთის ბაზილიკის (VII ს.) მშენებლობაში ქვასთან ერთად აგურის ფენა-ფენა ზოლებია დაყოლებული.

ვაშნარის ნაქალაქარის თხრის დროს აღმოჩენილ ბაზილიკასა და მავზოლეუმში, რომლებიც VI—VII სს. თარიღდება⁴³, ნახმარია

⁴² გ. ჩუბინიშვილი, ქართული არქიტექტურის განვითარების გზები, 1936, გვ. 81.

⁴³ В. А. Леквинадзе, დამოწმებული ნაშრომი, გვ. 167.

სხვადასხვა ზომის ბრტყელი აგურები. ზოგიერთ აგურს ბრტყელ ზედაპირზე ორივე მხარეს გამოწვამდე ურთიერთგადამკვეთ რეზები აქვს გავლებული (როგორც მიჩნეულია, ისინი ხელს უწყობენ აგურის დულაბში დამაგრებას)⁴⁴.

ბიჭვინთაში გათხრილი ორაფსიდიანი ეკლესია (VI ს-ის დასაწყისი) ნაგებია შერეული მასალით: კირქვის კონგლომერატის ნატეხებით და ბრტყელი ობხკუთხა აგურებით. ამ ნაგებობის კუთხეები და სართავი თალი ნაგებია განსაკუთრებული მოყვანილობის საგანგებოდ დამზადებული სქელი ფიგურული აგურით, რომელსაც ერთი განიერი ბოლო მომრგვალებული აქვს (სისქე — 5 სმ), ხოლო მეორე — სოლისებური (სისქე — 2 სმ)⁴⁵.

ამრიგად, ბიჭვინთის ორაფსიდიანი ეკლესიის მშენებლობაში ნახმარი განსაკუთრებული მოყვანილობის აგური შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში მშენებლობაში ამ ტიპის აგურების გამოყენების ჭერჭერობით პირველ ნიმუშად, რომელიც VI საუკუნის დამდეგს მიეკუთვნება.

(აქვე უნდა გავიხსენოთ, რომ ჩვენში გვიანანტიკურ ხანაშიც მზადდებოდა საგანგებო მოყვანილობის აგურები. მაგალითად, კალორიფერის მრგვალი სვეტებისათვის, რომლებსაც ვხედავთ ბაგინეთისა (I ს.)⁴⁶ და არმაზისხევის (II—III სს.) აბანოებში⁴⁷.

1956 წელს ურბნისის ნაქალაქარში გათხრილი ნაგებობა ნატეხი და რიყის ქვასთან ერთად წყობაში დაყოლებული კვადრატული და მოგრძო აგურთა ფენებით იყო ნაგები.

ასეთი წყობა, როგორც იყო აღნიშნული, რომაული და ადრეხანტიკური ხანის მშენებლობისათვისაა დამახასიათებელი და დადასტურებული დასავლეთ საქართველოს მრავალ ძეგლში (შო^ა რაპანი, სკანდე, ვარციხე, ვაშნარი და სხვ.), ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს განათხარ ძეგლებში მსგავსი წყობის აღმოჩენის ჭერჭერობით პირველი შემთხვევაა⁴⁸.

⁴⁴ В. Ф. Г а й д у к е в и ч, Памятники раннего средневековья в Тиритакни, СА, № 4, გვ. 200.

⁴⁵ თ. მ ი ქ ე ლ ა ძ ე, ბიჭვინთის ორაფსიდიანი ეკლესია, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, III, 1963, გვ. 130.

⁴⁶ ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, 1963, გვ. 38.

⁴⁷ მცხეთა, I, გვ. 150.

⁴⁸ გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, ურბნისის ნაქალაქარის არქეოლოგიური კვლევების ანგარიში, „მაცნე“, 4, 1964, გვ. 231.

საქართველოში ადრეფეოდალური ხანის ძეგლებს შორის მთლიანად აგურით ნაგები მხოლოდ ორი ნაგებობაა ამჟამად ცნობილი — რუსთავის ციხის ძველი აბანო, რომელიც თარიღდება გვიანანტიკურისა და ადრეფეოდალურის მიჯნით⁴⁹ და ოზანის „ამალღება“ — IX ს.⁵⁰

თბილისის VIII—IX საუკუნეებით დათარიღებული ზღუდე-ბურჯები⁵¹ ნაგებნი არიან შერეული წყობით: ქვის უსწორო ფორმის ფილები ჩამჯდარნი არიან აგურის წყობაში. აგურის ჰორიზონტული ზოლები მისდევენ კედელს და ავსებენ უსწორო ქვებს შორის დარჩენილ მანძილებს. ამ წყობაში სხვადასხვა ზომისა და სისქის აგურებია ჩართული.

აგური, როგორც სამშენებლო მასალა, მისი სწორი მოყვანილობის გამო მეტად მოსახერხებელი და საიმედოა, ამიტომაც იგი კახეთის VIII—IX საუკუნეების საკულტო და საერო ნაგებობებში, რომლებიც ძირითადად რიყის ქვითაა ნაგები, გამოყენებულია კონსტრუქციულად საპასუხისმგებლო ჯდგილების ამოსაყვანად. აგურის ამგვარი გამოყენება მშენებლობაში განსაკუთრებით დამახასიათებელია კახეთის პოლიტიკური ძლიერებისა და კულტურული გაფურჩქვნის ხანის ნაგებობებში⁵².

აგური რომ კახეთში უძველესი დროიდან არის ცნობილი, ამას ადასტურებს საბაწმინდის ბაზილიკის (VI ს.) ნანგრევები კარდანახთან, რომლის სახურავი აგურით ყოფილა აშენებული⁵³, მაგრამ როგორც ზემოთ იყო უკვე აღნიშნული, აგურის ხმარება უფრო VIII—IX საუკუნეთა ძეგლებშია ფართოდ წარმოდგენილი. მაგალითად, ალვანის ნათლისმცემლის ბაზილიკის მშენებლობაში⁵⁴, რიყის ქვასთან ერთად სვეტებისა და თაღების ამოსაყვანად სხვადასხვა ზომის აგურებია გამოყენებული; მთლიანად აგურით ამოშენებული თაღები აქვს იოანე ზედაზნელის მონასტრის ბაზილიკას⁵⁵, ხოლო კედლის წყობაში კი აგური რიყის ქვას-

⁴⁹ ნ. მამაიაშვილი, რუსთავის ციხის ძველი აბანო, ასპირანტა და ახალგაზრდა მეცნ. მუშაკთა XII სამეცნიერო კონფერენცია, კრებული, 1961, გვ. 344.

⁵⁰ გ. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, გვ. 357.

⁵¹ В. Цинцадзе, Тбилиси, 1958, გვ. 94.

⁵² Г. Н. Чубинашвили, დამოწმებული ნაშრომი, 1959 გვ. 94.

⁵³ იქვე, გვ. 143.

⁵⁴ იქვე, გვ. 94.

⁵⁵ იქვე, გვ. 97.

თან ერთად არის ნახმარი; აკურის დავით გარეჯის ბაზილიკაში⁵⁶ აგური ძირითადად დეკორატიულ ნაწილებშია ნახმარი და მას საამისოდ შესაფერისი ნალისებური ფორმაც აქვს, ხოლო სვეტები მრგვალი აგურებითაა ამოყვანილი, ვაზისუბანთან (ურიათუბანთან) მდებარე სანაგირის ბაზილიკა რიყის ქვითა და აგურით არის ნაგები და ორი სტანდარტის აგურია გამოყენებული (23—24×23—24×6 სმ; 21—22×21—22×5 სმ); უკანასკნელ შემთხვევაში, აგური უფრო პატარაა, ვიდრე კახეთის იმავე ხანის სხვა ძეგლებში და როგორც გ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, ასეთი ზომის აგურები უფრო გვიანდელი პერიოდის ნაგებობებისათვის არის დამახასიათებელი⁵⁷; ყველაწმინდის მონასტრის გუმბათიანი ეკლესია ვაჩნაძიანთან რიყის ქვითაა ნაგები, მაგრამ ტრომპები, თალები და სარკმლის სართავი ნაწილები და აგრეთვე გუმბათი ნაგებია სხვადასხვა ზომის აგურებით⁵⁸.

როგორც ვხედავთ, ზემოთ ჩამოთვლილ შენობებში ძირითადად საშენ მასალას წარმოადგენს რიყის ქვა, რომელიც კახეთის მდინარეთა პირას დიდძალი რაოდენობით მოიპოვება, მაგრამ აგურსაც გარკვეული მტკიცე ადგილი აქვს მინიჭებული კონსტრუქციული და დეკორატიული მნიშვნელობის არქიტექტურული ფორმების გამოყვანაში.

ყურადსაღებია, რომ დასახელებულ საყდართა წყობაში სულ სხვადასხვა ზომის აგურებია გამოყენებული.

ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ნაგებობაში სხვადასხვა ზომის აგურის გამოყენება იმით აიხსნება, რომ ისინი სხვადასხვა სახელოსნოს ნაწარმს წარმოადგენენ⁵⁹.

ჩვენი აზრით, შერეულ წყობაში კი სხვადასხვა ზომის აგურების გამოყენება თვით წყობის ამა თუ იმ თავისებური დანიშნულებით უნდა აიხსნას. ასეთ წყობაში აგურს თითქოს აკისრია სხვადასხვა ზომა-მოყვანილობის ქვებს შორის დარჩენილი ადგილების შევსება და ამით წყობის სიბრტყის მოსწორება. ეს კი სხვადასხვა ზომის აგურებით უფრო მოსახერხებელი იქნებოდა და ჩანს, ამიტომ იყო, რომ მშენებლები მათ საგანგებოდ არჩევდნენ ხოლმე.

⁵⁷ Г. Н. Чубинашвили, *Домошпемблени* ნაშრომი, გვ. 110.

⁵⁸ იქვე, გვ. 140.

⁵⁸ იქვე, გვ. 289.

⁵⁹ М. А. Каргер, *Древний Киев*, т. I, 1952, გვ. 456; В. А. Рыбачков, *Ремесло древней Руси*, 1948, გვ. 358; ლ. რჩეულიშვილი, *თიღვა*, 1959, გვ. 10.

თუ ეს ასე არ იყო, მაშინ როგორ უნდა აიხსნას ის გარემოება რომ მთლიანად აგურით ამოყვანილ ნაგებობებში მხოლოდ ერთი ზომის აგურია გამოყენებული? მაგალითად, შეგვიძლია დავასახელოთ: იგივე რუსთავის ციხის ძველი აბანო (13×23×4 სმ); ოზაანის „ამაღლების“ საყდარი (24×24×5 სმ); ყინწვისის ტაძარი (24×24×4 სმ); ტიმოთესუბნის დიდი ტაძარი (25×25×6 სმ) და სხვ.

ეტყობა ამ ნაგებობათა მშენებლობაში მთლიანად თითო სახელოსნოს ნაწარმია ნახმარი. მაშ, მით უფრო, რატომღა დასჭირდებოდათ კახელ მშენებლებს თავიანთ ნაგებობებში ძირითად საშენ მასალასთან, რიყის ქვასთან შედარებით, აგურის (ბრტყელისა და არაფიგურულის — ჯ. ჯ.) მცირე რაოდენობა სხვადასხვა სახელოსნოებიდან მიეზიდათ ან ადგილზევე სხვადასხვა ზომის აგურები ემზადებინათ?

გვგონია, რომ ჩვენ მოსაზრებას უნდა ამაგრებდეს გ. ჩუბინაშვილის მიერ აგურის დავით გარეჯელის ბაზილიკის მშენებლობაში აგურის გამოყენების შესახებ საუბრისას მოტანილი შემდეგი დაკვირვება: „სხვადასხვა ზომის, ხოლო ერთნაირი სისქის აგურის ხმარება გამომდინარეობს რიყის ქვის წყობიდან“⁶⁰.

საქართველოში ადრეფეოდალური ხანის ნამოსახლართა განათხრები (რუსთავის, ურბნისის) გვიჩვენებენ, რომ იმდროინდელი რიგითი მოსახლეობის საცხოვრებელ ნაგებობებში სამშენებლო კერამიკა ძალიან ნაკლებად არის გამოყენებული და რომ მას ფართო გამოყენება ჰქონია განსაკუთრებული დანიშნულების მქონე (საკულტო, ზღუდე-ბურჯები, კოშკები) ნაგებობათა მშენებლობაში.

თ ა ვ ი II

სამშენებლო კერამიკა უზაფეოდალური ხანის საქართველოში

რუსთაველის ხანაში, ზოგადად XI—XIII საუკუნეებში, საქართველომ, როგორც ცნობილია, თავისი პოლიტიკური ძლიერების, ეკონომიკური და კულტურული განვითარების უმაღლეს დონეს მიაღწია. ყოველმხრივ მძლავრმა ქართულმა ფეოდალურ-

⁶⁰ Г. Н. Чубинашвили, დამოწმებული ნაშრომი, გვ. 110.

მა სახელმწიფომ ნივთიერი და კულტურული აღმავლობის თარებაში მეტად ხელსაყრელი ნიადაგი შექმნა მეურნეობის მრავალი დარგის განვითარება-გაძლიერებისათვის.

განსაკუთრებით განვითარდა ხელოსნობა და ვაჭრობა, რაც დიდად უწყობდა ხელს უკვე არსებული ქალაქების ზრდა-განვითარებას და ახალ ქალაქთა წარმოქმნას.

საქართველოს იმ დროის ქალაქებიდან თბილისის გარდა, ცნობილია: ქუთაისი, დმანისი, თელავი, სამშვილდე, ახალქალაქი, ახალციხე და სხვ. ამ ქალაქებში წარმოდგენილი იყო ხელოსნობის თითქმის ყველა დარგი, რომელიც საერთოდ არსებობდა.

ქალაქებში მომუშავე ხელოსანთა ნაწარმი, კერძოდ, სამშენებლო კერამიკაც ვაჭრობის საგანს წარმოადგენდა. ცხადია, ასეთ პირობებში ყოველი ხელოსანი ცდილობდა უფრო აემალლებინათავისი ნაწარმის ხარისხი, რაც საბოლოოდ ხელს უწყობდა ხელოსნური წარმოების ყოველი დარგის კიდევ უფრო დაწინაურებას. ასეთ სამეურნეო-პოლიტიკურ აღმავლობაშია სწორედ სავარაუდებელი ხელოსნობის საერთო მასიდან ქალაქური ხელოსნობის გამოყოფა. ქალაქში მომუშავე ხელოსნები წარმოების ხარისხის მიხედვით გაცილებით უფრო მაღლა იდგნენ, ვიდრე სოფელში მომუშავენი. საქალაქო ცხოვრების განვითარება, ხელოსნური წარმოების ზრდა ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ამქრულ ორგანიზაციათა წარმოშობისათვის. თბილისში X—XI საუკუნეებში უკვე არსებობდა ხელოსანთა ამქრული ორგანიზაციები⁶¹.

არქეოლოგიურად ამას ემორწმება თბილისში 1948—49 წწ. გათხრილი კერამიკულ სახელოსნოთა ნაშთები. აქ, უპირველეს ყოვლისა, საქმე გვაქვს კერამიკული წარმოების გარკვეულ ცენტრთან, სადაც მუშაობდა მთელი ჯგუფი ხელოსნებისა⁶². ამის თვალნათლივ მაჩვენებელია ის გარემოება, რომ განათხარში აღმოჩნდა ერთიმეორის მახლობლად 7 ქურა. ქურათა რიცხვი და წარმოების გადანაყარის (წუნი) სიმრავლე გვამცნობს, თუ რა დიდი რაოდენობით მზადდებოდა იქ კერამიკული ნაწარმი.

ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ზღუდესთან გათხრილ ამ ქურებში ამკარაა იწვებოდა მხატვრული გემოვნებით დამზადებული სხვადასხვაგვარ მოჭიქული ქურჭელი. სადმე ახლოს კი

⁶¹ შ. მ. ე. ს. ი. ა., თბილისის ისტორია, 1958, გვ. 49.

⁶² გ. ლ. მ. თ. ა. თ. ი. ძ. ე., არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში, მასალები საქ. და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. I, 1955, გვ. 132 — 144.

ალბათ მოუჭიქავიც იწვებოდა და მინის ჭურჭელიც კეთდებოდა გადანაყრის შემადგენლობის მიხედვით.

ჭურათა ზედა ნაწილი დანგრეული აღმოჩნდა, მაგრამ შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით მტკიცდება, რომ ჭურის საძირკველი ქვებით არის ამოყვანილი, ხოლო მისი კედლები და თალები ბრტყელი კვადრატული აგურებით (რომლებიც გამომწვარი ჩანან უფრო ჭურის მუშაობის პროცესში, ვიდრე იმთავითვე). მართალია, ეს ჭურები მეჭურჭლე ხელოსნებს ეკუთვნოდა, მაგრამ იქვე ახლოს უნდა ყოფილიყო აგრეთვე სამშენებლო კერამიკის გამოსაწვავი ჭურებიც, რომელთა არსებობაზედაც მკაფიოდ მეტყველებს იმავე ექსპედიციის მიერ ძველი გადანაყრიდან ამოკრებილი სამშენებლო კერამიკის მოჭიქული და მოუჭიქავი ნაწარმის ნიმუშები⁶³ და აგრეთვე ლამაზად ნაწყობი აგურით აშენებული ფართო კიბე სახელოსნოს მახლობლად.

ინტერესმოკლებული არ იქნება იმის აღნიშვნა, რომ როგორც ცნობილია, ჭურებითა და ღუმელებით აღჭურვილი და მუდმივი ცეცხლით მომუშავე კერამიკული თუ სხვა მსგავსი სახელოსნოები ყოველთვის ქალაქის გარეუბნებში იყვნენ განლაგებულნი შუა ქალაქში ხანძრის საშიშროების გამო. ასეთივე სურათი არქეოლოგიურად დადასტურებულია ორენ-ყალაშიც⁶⁴.

შუაფეოდალურ ხანაში სამშენებლო კერამიკის წარმოებასა და გამოყენებას უფრო ფართო მასშტაბი მიუღია წინა ხანასთან შედარებით. ამას ამტკიცებს როგორც იმდროინდელი შემორჩენილი აგურის ნაგებობანი, ისე არქეოლოგიური თხრით მოპოვებული მასალა.

აგურის როლი ქართულ არქიტექტურაში არასოდეს ყოფილა წამყვანი, ძირითადი და დამახასიათებელი. რადგან საქართველოში უხვად არსებული ნაირნაირი სამშენებლო ქვები მათი გამოყენების ფართო შესაძლებლობას იძლეოდა, ქვისადმი, როგორც საშენი მასალისადმი, უდიდესი უპირატესობის მინიჭება სავსებით კანონზომიერი ჩანს.

მართალია, ჩვენში აგური საუკუნეთა მანძილზე დამხმარე მასალად იყო მიჩნეული და იგი არ კარნახობდა თავისთვის შესატყვისს სახეს — ხუროთმოძღვრებას, მაგრამ მისი სხვადასხვა სახით გამოყენებამ, ჩანს, გარკვეული ტრადიცია შეუქმნა შუაფეო-

⁶³ გ. ლომთათიძე, დამოწმებული ნაშრომი, გვ. 151.

⁶⁴ А. А. Иессен, Городище Орен-Кала, МИА, 67, 1959, гв. 43.

დალურ ხანაში მთლიანად აგურით ნაგები შესანიშნავი ლეების (ციწწვისი და ტიმოთესუბანი XII—XIII სს. მიჯნა) სტრომოდღერებას.

3. ზაქარაიას აზრით, აგურით ნაგები ტაძრების ნიმუშები XII საუკუნის პირველ ნახევარშიც გვაქვს: „XII საუკუნის I ნახევარში დავით აღმაშენებლის მიერ შიო-მღვიმეში აგებული ტაძარი აგურისა უნდა ყოფილიყო. ძნელია რაიმე გარკვეულის თქმა, თუ როგორი იყო ნაგებობა, რომლის კედლის ფრაგმენტები ჩაყოლებულია ბეთანიის ტაძრის დასავლეთ ნაწილში, მაგრამ, ერთგანაც და მეორეგანაც ღირსშესანიშნავი სწორედ ფაქტია თავისთავად, რომ ამ პერიოდში აგურის ნაგებობა არსებობდა“⁶⁵.

რუსთაველის ეპოქის საერო ნაგებობებში აგურის ფართოდ გამოყენების საუცხოო მაგალითს იძლევა გეგუთის სასახლე, აშენებული მეფე გიორგი მესამის, თამარის მამის მიერ. სასახლის უდიდესი ნაწილი შესანიშნავად გამომწვარი „არაჩვეულებრივად მტკიცე ხარისხის“ აგურით არის ნაგები⁶⁶.

ყურადსაღებია მოგზაურ-მკვლევრის დიუბუა დე მონპერეს ცნობა, რომ XIX საუკუნის დამდეგისათვის გეგუთის სასახლის ნანგრევებიდან წაღებული აგური ქუთაისის სხვადასხვა შენობათა ასაგებად გამოუყენებიათ, რაც იმ აგურის ღირსებას მოწმობს. იმავე ავტორის ცნობით, გეგუთის სასახლის მახლობლად ქუთაისის მიმართულებით, ორი აგურის ხიდი ყოფილა აშენებული⁶⁷.

სოხუმის მახლობლად მდ. ბესლეთზე აგებული ქართულ-წარწერიანი ხიდის (XI—XII სს.) მშენებლობაში ქვასთან ერთად აგურიც არის გამოყენებული⁶⁸. აგური გამოყენებულია აგრეთვე სხალტა-შიომღვიმის 1202 წ. წყალსადენის მშენებლობაში⁶⁹. აქ ჩვენ ნიმუშად ვასახელებთ მხოლოდ რამდენიმე ძეგლს, ტიპურსა და საგანგებოდ შესწავლილს არქეოლოგიურადაც.

შუაფეოდალური ხანისათვის მშენებლობაში აგურის როლის გაძლიერების მიზეზის შესახებ სხვადასხვა აზრი არსებობს.

⁶⁵ 3. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, შუასაუკუნეების ქართული გუმბათოვანი არქიტექტურის ზოგიერთი საკითხისათვის, საქ. მუზეუმის მოამბე, XII—B, 1958, გვ. 90.
⁶⁶ ვ. შ ი ლ ო ს ა ნ ი, გეგუთი, რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, 1938, გვ. 462.
⁶⁷ ვ. შ ი ლ ო ს ა ნ ი, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 454.
⁶⁸ ლ. რ ჩ ე უ ლ ი შ ვ ი ლ ი, ნ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, XI—XII სს. ხიდი ბესლეთზე, „რუსთაველის ეპოქის მატ. კულტურა“, 1938, გვ. 267.
⁶⁹ შ. ხ ი დ ა შ ე ლ ი, სხალტა-შიომღვიმის 1202 წ. წყალსადენი. საიუბილუო კრებული, 1938, გვ. 238.

დ. გორდეევის მიხედვით, „XII საუკუნეში საქართველოში წარმოიქმნა არქიტექტურული სკოლა, რომელიც და უმთავრესად აგურით, მაშინ როცა ძველი სკოლა საამისოდ ხმარობდა მხოლოდ ქვას. ეს უკანასკნელი სკოლა გაბატონებული იყო, მაგრამ მოწინავედ უკვე აღარ ითვლებოდა“⁷⁰.

პ. ზაქარაია არ იზიარებს გორდეევის მოსაზრებას და სავსებით სამართლიანად აღნიშნავს, რომ „შემორჩენილი ძეგლებისა და ისტორიული წყაროების მიხედვით, დღეს ჩვენ არა გვაქვს საშუალება ვამტკიცოთ, რომ XII ს. ბოლოსა და XIII ს. პირველ მეოთხედში ხუროთმოძღვრების დარგში წამყვანი სწორედ აგურის ნაგებობანი იყო და არა პირიქით. ერთი რამ ცხადია, რომ ამ ეპოქაში საუკუნეებით ჩამოყალიბებული „ქვის არქიტექტურის“ გვერდით გაჩნდა მეორე „აგურის ხუროთმოძღვრება“, მაგრამ პირველი კიდევ დიდხანს რჩებოდა გაბატონებულ სახედ და ბრძოლის არენა საბოლოოდ მაშინაც კი არ დაუტოვებია, როდესაც XVI—XVII საუკ. სხვადასხვა მიზეზების გამო, პირველ რიგში გამოდის სწორედ „აგურის არქიტექტურა“⁷¹.

შუაფეოდალურ ხანაშიც გრძელდება შერეულ წყობაში აგურის ფართოდ გამოყენება, ოღონდ ახლა წყობა სულ სხვაგვარია: ქვას ირგვლივ უწყობენ აგურებს, ამის მაგალითებს იძლევა კუხეთის რუსთავის, თბილისისა და მისი დედაციხის აღდგენილი ზღუდეები და არმაზისხევის მონასტრის ეკლესია (XII ს.), რომელიც ნაგებია ქვითა და სხვადასხვა ზომის აგურებით. ასეთი წყობა ხშირად არის გამოყენებული ქართულ არქიტექტურაში და მისი საგანგებო შესწავლა სხვადასხვა პერიოდში მისი ხასიათის გამორკვევის საშუალებას მოგვცემს⁷².

საქართველოში წარმოებულმა შუაფეოდალური ხანის ნამოსახლარების თხრამ გვიჩვენა, რომ აგური საცხოვრებელი სახლების მშენებლობაში ნაკლებად ყოფილა გამოყენებული და იქაც უპირატესობა ქვას ენიჭებოდა.

დმანისში საცხოვრებელი სახლების დიდი უმრავლესობა ნაგებია ქვით, ხოლო აგური უმთავრესად ზუზრებისა და თახჩების

⁷⁰ დ. გორდეევი, ტიმოთეს უბანი, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1940, № 4, გვ. 48.

⁷¹ პ. ზაქარაია, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 91.

⁷² P. Шмерлинг, К вопросу о времени возведения храма в монастыре Армази, близ Мцхета, საქ. მეცნ. აკად. საზოგად. მეცნ. განყოფილების მოამბე, I, 1961, გვ. 231.

ამოსაყვანადაა ნახმარი; დმანისის აბანოს მშენებლობაში კი ქვეს-
თან ერთად აგურიც მონაწილეობს⁷³.

ასეთივე სურათია რუსთავის ნაქალაქარისა და ნაციხვარის
თხრისას გამოვლენილ ნაგებობებშიც, სადაც სახლები თუ სამე-
ურნო-დამხმარე შენობაც ძირითადად რიყის ქვითაა ნაგები,
ხოლო აგური უმეტესად იატაკის საფენად და თონეების გარ-
შემოსაწყობად არის გამოყენებული. ასეთივე ვითარებაა აზერ-
ბაიჯანის განათხრებში. მაგალითად, ორენ-ყალას ნაქალაქარში
XII—XIII საუკუნეების კომპლექსებში აგური მხოლოდ თონე-
ების ირგვლივ არის შემოწყობილი, ხოლო საცხოვრებელი ნაგე-
ბობანი ქვითა და ალიზით არის ნაგები⁷⁴.

ძველი განჯის (XII ს.) ნაგებობათა ზოგჯერ ერთსა და იმა-
ვე წყობაში გამოყენებულია როგორც გამომწვარი, ისე გამოუ-
წვავი აგური (ალიზი). გამომწვარი აგურით აშენებულია კედლის
გარეთა პირი, ხოლო შიგნითა მხარე ალიზითაა ნაგები⁷⁵, რაც,
ბუნებრივია, გამომწვარი, უფრო ძვირი აგურის მომჭირნობით
უნდა აიხსნას.

მახლობელ აღმოსავლეთის ქვეყნების არქიტექტურაში ალი-
ზით ნაგებ შენობათა გამომწვარი აგურით მოპირკეთება იმ ხანა-
ში დიდად ყოფილა გავრცელებული და მას კონსტრუქციული
დანიშნულებაც ჰქონია⁷⁶.

მთლიანად აგურით ნაგები შენობები (სახელობრ, მავზო-
ლეუმები) აზერბაიჯანის მიწა-წყალზე ჩნდება XII საუკუნის II
ნახევარში⁷⁷, ისევე როგორც ზოგადად ჩვენში (ოღონდ აქ მავზო-
ლეუმები არაა).

XI—XIII საუკუნეებში საქართველოში ფართოდ გაშლილმა
საეკლესიო და საერო მშენებლობამ, ჩანს, დიდი მოთხოვნილება
წაუყენა კერამიკულ წარმოებასაც: თუ მანამდე აგური მხოლოდ
თაღების გადასაყვანად და ქვის წყობის სიმტკიცის გასაძლიერებ-
ლად იხმარებოდა, ახლა უკვე ზოგი ტაძარი მთლიანად აშენდა

⁷³ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დმანისი, რუსთაველის ეპოქის მატ. კულტურა,
1938, გვ. 359.

⁷⁴ А. Л. Я ко б с о н, Раскопки из Городище Орен-Кала, МИА, 67,
1959, гв. 69.

⁷⁵ С. М. А л и з а д е, К изучению народного зодчества Азербайджана,
ИАН Аз ССР, № 4, 1951, гв. 75.

⁷⁶ Д. З а с ы п к и н, Архитектура Средней Азии, 1948, гв. 14.

⁷⁷ Архитектура Азербайджана Эпохи Низами, М., 1947, гв. 356.

აგურით და თან ძვირფასი სასახლეებისა თუ იმავე ეკლესიების ნასტრების მშენებლობაშიც იჩენს თავს საგანგებო კერამიკული მოსაპირკეთებელი მასალა — შორენკეცები. იმდროინდელი ქართული სათუნე წარმოების შესანიშნავ მიღწევად უნდა ჩაითვალოს სხვადასხვაფერად მოჭიქული, მოხდენილი და ტექნიკურად სრულყოფილი, ხშირად თეთრკეციანი შორენკეცების მრავლად დამზადება. იმის მიხედვით, თუ შენობის რა ნაწილისათვის იყო განკუთვნილი, მზადდებოდა სხვადასხვა ფორმისა და ზომის მოჭიქული შორენკეცები, რომლებიც თავიანთი საამური ფერითა და ბრწყინვალეობით დიდად უწყობდნენ ხელს შენობათა საერთო მხატვრული იერის სრულყოფას.

ამას თან მოჰყვა აგრეთვე მოჭიქული კრამიტის გაჩენა. არსებული მასალებისა და ხელმისაწვდომი სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით შეაფეოდალურ ხანაში საქართველოს ფარგლებს გარეთ მოჭიქული კრამიტი არსად გვხვდება. ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ XII საუკუნეში გაჩენილი მოჭიქული კრამიტი მარტოოდენ საქართველოსათვის არის დამახასიათებელი. თუ ეს ვარაუდი დამტკიცდა, ერთი ყველაზე უფრო საინტერესო მოვლენა გვექნება შეაფეოდალური საქართველოს მშენებლობისა და კერამიკის წარმოებაში — ნოვატორობის, თავისთავადობის მომასწავებელი. მრავალფერად მოჭიქული შორენკეცები და კრამიტები ყურადღებას იქცევს მათი გამოსაწვავი თიხის გულდაგულ შერჩევითა და საყალიბებლად შემზადებით. გამოწვის მაღალი ხარისხი და ფერადი ჭიქურის ბრწყინვალეობა პირველი შეხვედრისთანავე ეცემა თვალში ადამიანს.

არქეოლოგიური თხრით დმანისში, თბილისში თუ კუხეთის რუსთავში აღმოჩენილი შორენკეცების უმეტესობას სამწახნაგოვან-პრიზმული განივკვეთი აქვს, ხოლო მათი გვერდები დანით არის ჯერ კიდევ ნედლ თიხაზე ამოღრმავებული, დულაბში უკეთ ჩამაგრებისათვის. მათი გამოსაჩენი ზედაპირი უმთავრესად ფირუზინფერ ან მწვანე ჭიქურითაა დაფარული, ჭიქურის ქვეშ კი თიხაზე თეთრი ანგობია გადავლებული. მათი საშუალო სიგრძე უდრის 10 სმ; სიგანე — 5 სმ; სიმაღლე — 6 სმ. ზოგი მათგანის მოჭიქული ზედაპირი გვამცნობს, რომ ისინი კედლების კუთხეების მოსაპირკეთებლად ყოფილან განკუთვნილი. ეს კი იმას მიუთითებს, რომ ხელოსნებს წინასწარ დაკვეთით უკეთებიან შორენკეცები. სცოდნიათ, თუ რა მოყვანილობისა და ზომის დეტალები სჭირდებოდათ მშენებლებს (ტბ. III, IV, V).

შორენკეცები იხმარებოდა არა მარტო ნაგებობათა კედლებზე, შესამკობად, არამედ ხშირად იატაკზე მოსაფენადაც. ამას ამტკიცებს 1948 წ. თბილისში გათხრილი კერამიკული სახელოსნო, სადაც აღმოჩნდა ექვსკუთხა, სწორკუთხა და კვადრატული ჯერ მოუჭიქავი თუ უკვე მოჭიქული შორენკეცები. მათი გამოყენების ჯერჯერობით პირველ, შესანიშნავ მაგალითს გვაძლევს ოზაანის „ამაღლების“ ტაძარი (კახეთში), რომლის იატაკი XII საუკუნეში ხელახლა შეკეთების შემდეგ მოუფენიათ ტოლგვერდა, სამკუთხა, ექვსკუთხა და რომბისებური მოჭიქული ფილებით. ზოგ მათგანზე სერაფიტის ტექნიკით გამოხატულია მცენარეული ორნამენტი. ფილა — შორენკეცები დაფარულია ყავისფერი, ფირუზისფერი და მწვანე ჭიქურით. ზ. მაისურაძის აზრით, „ოზაანის მხატვრული კერამიკა არ არის შემთხვევითი მოვლენა და ამიტომ გამოწვევისაა. ამგვარი კერამიკული შემკულობა საერო ნაგებობებს, ციხე-დარბაზებსა და სასახლეებსაც ამშვენებდა, რომლებიც კიდევ ელიან გათხრა-შესწავლას და გამოვლინებას⁷⁸.

როგორც ჩანს, ქართული არქიტექტურისათვის ეს ახალი მოსაპირკეთებელი მასალა რუსთაველის ხანაში ფართოდ ყოფილა გამოყენებული როგორც საერო, ისე საეკლესიო მშენებლობაში. ტიმოთესუბნის (XII ს.) გუმბათის ყელს დღესაც ამშვენებს ცისფრად მოჭიქული შორენკეცების ერთი ზოლი და გუმბათის თალების არეში ასეთივე შორენკეცებისაგან შემდგარი ჯვრები. იმავდროულ კაბენის წმ. გიორგის და ძველი ბოგვის ნასოფლარის „ცხრაკარა ეკლესიაც“ ასეთივე ცისფრად მოჭიქული შორენკეცებით ყოფილა მორთული, ოღონდ შიგნით⁷⁹.

ათონის ივერიის მონასტერში XII საუკუნეში დაწერილი, სუმეონ ჭყონდიდელის გაზრდილის ნიკოლოზისათვის“ განკუთვნილი ალაპის შინაარსიდან ირკვევა, რომ „...ეკლესია მთავარანგელოზისა აღაშენა ყოვლითურთ: მოხატვით, გამოჭიქვით, დაპრელებით“. „გამოჭიქვა“ კი კედლის შორენკეცებით მოპირკეთებას ნიშნავს⁸⁰.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩვენში ნაგებობათა კერამიკული შემკულობა ცალკეული აქცენტების სახით არის გამოყენებული და

⁷⁸ ზ. მაისურაძე, ოზაანის კერამიკა, 1959, გვ. 14.

⁷⁹ გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში, მასალები..., ტ. I, 1955, გვ. 158.

⁸⁰ გ. ლომთათიძე, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 159.

მათი კედლების მთლიანი შემკობა მიღებული არ ყოფილა არც ერთ რედ ამას ვხედავთ ტიმოთესუბნის აგურის ტაძარში.

ჩვენში ნაგებობათა შორენკეცებით შემკობა აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან არის შემოსული. საქართველოს თავისი გეოგრაფიული მდებარეობისა და ხანგრძლივი ისტორიული მეზობლობის გამო საშუალება ჰქონდა გასცნობოდა ირგვლივ მცხოვრებ ერთა კულტურას და, კერძოდ, სამშენებლო ხელოვნებას და ხელოსნურ ნაწარმს. როგორც ივ. ჯავახიშვილი წერს, „მე-12 საუკუნის ქართული კულტურის თავისებურებას, დასავლეთის იმდროინდელ კულტურასთან შედარებით ის წარმოადგენს, რომ როგორც აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მიჯნაზე მდებარე ქვეყანას, საქართველოს საშუალება ჰქონდა, დასავლური ქრისტიანული კულტურის გარდა, ისლამობის ნიადაგზე შექმნილს ახალს, მეტად თავისებურსა და მრავალფეროვანს, არაბულ-სპარსულ კულტურასაც გასცნობოდა. ქართველი ერი სარწმუნოებრივად მისთვის ამ დაშორებულსა და თითქოს უცხო კულტურას, როგორც ცხოველმყოფელ წყაროს დაეწაფა და შეითვისა იგი და ამით თავისი მწერლობა და ხელოვნება გაამდიდრა“⁸¹.

შუაფეოდალური ხანის ნაქალაქართა თხრა (დმანისი, რუსთავი) გვიჩვენებს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ფართო ფენების სახლები ძირითადად ბანიანი ყოფილა და კრამიტით დახურული — იშვიათია. ჩანს, შეძლებულ პირებს ეკუთვნოდათ. ეს სამშენებლო მასალა (ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტი) უმთავრესად განსაკუთრებული დანიშნულების ნაგებობათა (საყდრები, სასახლეები) მშენებლობაშია გამოყენებული. სახურავი დაფარული იყო მეტწილად ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტის ურთიერთშერწყმით. ჩვენში ანტიკურ ხანაში შემუშავებული მოყვანილობა კრამიტისა შუაფეოდალურ ხანაშიც არ შეცვლილა, ოღონდ ზომა შემცირდა ერთიორად და, გარდა ამისა, ვიწრო აკეცილი გვერდებიც შესაბამისად უფრო დადაბლდა, ხოლო ფართო ბოლოში გარდიგარდმო დაბალი „ღობე“ გაუჩნდა, წვიმის წვეთების სახურავში გაჟონვის შესაფერხებლად. შუაფეოდალური დროის კრამიტს აღარა აქვს საწვიმარი ღარები. ისინი, როგორც ჩანს, მხოლოდ ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის კრამიტებს ახასიათებს — არა მარტო ჩვენში, არამედ სომხეთშიც⁸².

⁸¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, 1946, გვ. 226.

⁸² Н. Я. Марр, Описание дворцовой церкви в Ани, Петроград, 1916, гл. 21, сур. 8—11.

თუ განათხარი მასალების მიხედვით ვიმსჯელებთ, ბრტყელი კრამიტი აშკარად ჭარბობს ღარისებრს. ეს ერთი შეხედვით უცნაური გარემოება იმით უნდა აიხსნას, რომ ეტყობა ხშირად ნაგებობათა სახურავი მხოლოდ ბრტყელი კრამიტით იხურებოდა, წალმა-უკულმა, ამას კარგად ადასტურებს დმანისის აბანოს გადახურვის მაგალითი⁸³.

მარტო ერთი ტიპის კრამიტით შენობათა გადახურვის წესი ჩვენში, როგორც ჩანს, ანტიკურ ხანაშიც არ ყოფილა უჩვეულო. მაგ., ბ. კუფტინს ემერში ანტიკური ნამოსახლარის თხრისას არ შეხვედრია არც ერთი კალიბტერი, რის გამოც იგი დაასკვნის, რომ, შესაძლოა მათ მხოლოდ ცალკეულ შემთხვევებში ხმარობდნენ მხოლოდ დეკორატიული მიზნით და მათ მაგივრობას წალმა-უკულმა დადებული ბრტყელი კრამიტები ასრულებდნენ⁸⁴.

მხოლოდ ერთი ტიპის კრამიტით შენობის დახურვას მოასწავებს აგრეთვე 1962 წელს მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ბრტყელი კრამიტის ნატეხი (მცხეთის მუზეუმის საინვ. № 9527), რომელიც საგანგებოდაა მოჭიქული მხოლოდ ზურგისა და აკეცილი გვერდების გარეთა მხარეს. ჩვეულებრივ დაგებული ბრტყელი კრამიტისათვის ამ არგამოსაჩენი ნაწილების მოჭიქვას არავითარი მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონოდა და თურმე არც სჭიქავდნენ! მაშასადამე, ისინი სახურავზე პირქვე დაიდებოდნენ პირაღმა მდებარე კრამიტებზე და ამგვარად, თავისი მოჭიქული ზურგითა და გვერდების ელვარებით აშკარად გამოაცოცხლებდნენ და გაალამაზებდნენ შენობის სახურავს. მართალია, მასალის სიმცირის გამო ძნელია თქმა, შეუაფეოდალურ ხანაში თუ რამდენად ყოფილა გავრცელებული კრამიტებით შენობათა ამგვარი წესით დახურვა, მაგრამ ის კი ნამდვილია, რომ XVIII საუკ. ბოლოს მარტო ღარისებრი კრამიტი იჭრებოდა და შესაბამისად ამისა, შენობათა სახურავები მხოლოდ ამ ტიპის კრამიტით იხურებოდა, რაც თვალნათლივ მოწმობს ერთი და იმავე ტიპის კრამიტის დამზადება-გამოყენების უპირატესობას.

შეუაფეოდალური ხანის ბრტყელ კრამიტებს შორის ყურადღებას იპყრობს ერთი ჯგუფი, რომლებსაც ზედაპირზე რელიეფური ჯვარი აქვთ გამოყვანილი (ტაბ. VI, სურ. 1, 2). ასეთი ჯვრიანი კრამიტები გამოყენებულია XI—XII საუკუნეების ტა-

⁸³ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დმანისი, საიუბილეო კრებული, 1938, გვ. 352.

⁸⁴ Б. А. К у ф т и н, Материалы к археологии Колхиды, т. I, 1949, 33. 17.

ძარტა სახურავებში (ფიტარეთი, მანგლისი, (ტაბ. VII, 1) კუმურდო, თიღვა), რაც ცხადყოფს თვით ჯვართან ერთად, რომ ასეთი კრამიტები საგანგებოდ უნდა ეკეთებინათ საკულტო ნაგებობათა დასაბურავად.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის ბრტყელი კრამიტები, რომელთა ზედაპირზე ყალიბის საშუალებით ფართო ბოლოში რელიეფური სამყურა ყვავილია გამოყვანილი. თბილისის 1948 წელს გათხრილ სახელოსნოს ნაშთებს შორის მოიკრიბა ორი ნატეხი მწვანედ მოჭიქული ამგვარი კრამიტებისა (საქ. სახელმწიფო მუზეუმის საინვ. № 157, 183), (ტაბ. VII, 2).

გამთხრელის აზრით, შესაძლოა ეს ყვავილი ჰერალდიკურ ნიშანს წარმოადგენდეს და ასეთი კრამიტები მხოლოდ „სახურავის გამოსაჩენ ნაწილებში უნდა დაწყობილიყო, რაც ლამაზსა და სიმეტრიულად გაბმულ ორნამენტს შექმნიდა“⁸⁵.

ამგვარივე კრამიტები, ოღონდ მოუჭიქავი, მრავლად აღმოჩნდა 1949 წელს ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ „თამარის სასახლის ნანგრევებზე“ მიჩნეულ (ე. ი. შუაფეოდალური ხანის) „ნადარბაზევის“ გათხრისას.

იმავე ექსპედიციის მიერ სამყურა ყვავილით შემკული კრამიტები დადასტურებულ იქნა ქვემო ქართლის რამდენიმე სხვა, იმავდროულ ძეგლთა ნანგრევებში. სამყურაყვავილიანი მოუჭიქავი კრამიტი აღმოჩნდა აგრეთვე რუსთავის ნაციხვარის თხრისას. ამრიგად, სამყურაყვავილიანი კრამიტი გამოყენებული ჩანს როგორც საერო, ისე საკულტო ნაგებობათა სახურავებზე.

სპეციალურ ლიტერატურაში სამყურაყვავილიანი ორნამენტის საწყისად აკანთის სტილიზებული ფოთლების სახე ითვლება⁸⁶. ჩვენში ეს ორნამენტი გვხვდება გვიანანტიკური ხანიდან: მაგალითად, ამგვარი ყვავილი უჭირავს ხელში ვერცხლის პინაკზე გამოსახულ დიდებულს არმაზისხევის მეორე სამარხიდან⁸⁷; ასეთი გამოსახულებით ბოლოვდება ორბის კლანჭებში მოქცეული კვერთხის ბოლოები ვერცხლის პინაკზე ბერსუმა პიტიახშის სამარხიდან⁸⁸.

იგივე ორნამენტი საკმაოდ ხშირია მომდევნო პერიოდშიც.

⁸⁵ გ. ლ. მ. თ. ა. თ. ი. ძ. ე. დამოწ. ნაშრომი, გვ. 152.

⁸⁶ A. P o p e, A Survey of Persian Art, v. I, London-New-Iork, 1938, გვ. 505-606.

⁸⁷ მცხეთა, I, გვ. 45, სურ. 21.

⁸⁸ მცხეთა I, გვ. 59, სურ. 29.

სამყურას რელიეფური გამოსახულება გვხვდება ბრინჯაოს ძეგლებზე (VI—VIII სს.⁸⁹, V—XI სს. არქიტექტურულ ძეგლებზე — ბოლნისის სიონის კაპიტელებზე⁹⁰, ბრდაძორის სვეტზე, ბორჯომის სვეტზე⁹¹, სადახლოს სვეტის ბაზაზე, სვეტიცხოვლისა და ვაკე ჯვრის კანკელებზე⁹², ოქრომჭედლობაში⁹³, მინანქრებზე⁹⁴, ხეზე კვეთილობაში⁹⁵. და სხვ.

როგორც ვხედავთ, სამყურაყვავილიანი ორნამენტი გვიანანტიკური ხანიდან მოყოლებული გვიანფეოდალური ხანის საქართველოში საკმაოდ გავრცელებული მხატვრული თუ სიმბოლური ელემენტი ყოფილა. ჩვენი თვალსაზრისით, არც ისაა შეუძლებელი, რომ სამყურა ყვავილის ორნამენტი მეტად სტილიზებული ჯვრის გამოსახულებას წარმოადგენდეს. ამ ვარაუდს უნდა უჭერდეს მხარს როჟე დელორმის დაკვირვება ირლანდიურ ჰერალდიკურ მცენარეებზე⁹⁶.

ირ. ციციშვილს მიაჩნია, რომ შეიძლება ამგვარი ნიშნით აღბეჭდილი კრამიტის გამოწვა სახელმწიფო მონოპოლიას წარმოადგენდა⁹⁷.

მოჭიქული კრამიტებით ეკლესიების სახურავთა დაბურვა საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა იმდროინდელ საქართველოში ტაო-კლარჯეთიდან მოკიდებული კახეთამდე ჩათვლით. მაგალითად, ე. თაყაიშვილის ცნობით, იშხანის ტაძრის გუმბათი დაფარული ყოფილა ცისფრად და წითლად მოჭიქული კრამიტებით⁹⁸,

⁸⁹ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, ადრეფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურა არმავისხევისა და ნავთსადენის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით (ხელნაწერი დაუცულია ისტ. ინსტიტუტის არქეოლოგიის განყოფილებაში), 1956.

⁹⁰ გ. ნ. Ч у б и ნ ა შ ვ ი ლ ი, Болнисский Сион, ენძემის მოამბე, ტ. № IX, 1940, ტაბ. II, სურ. 93.

⁹¹ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ბორჯომის ხეობა, საქ. ისტორიის საკითხები, ტ. I, 1960, გვ. 262.

⁹² Р. О. Ш м е р л и н г, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, I 24, 25.

⁹³ გ. ნ. Ч у б и ნ ა შ ვ ი ლ ი, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1958.

⁹⁴ Ch. A m i r a n a c h w i l i, Les émaux de Géorgie, Paris, 1962, სურ. 3.

⁹⁵ ი. გ. Ч у б и ნ ა შ ვ ი ლ ი, Грузинская средневековая резьба по дереву, Тб., 1958, გვ. 50, 53, 117, 122, 124.

⁹⁶ Р. Д е л о р м, Геральдические растения, 1968, გვ. 21.

⁹⁷ ირ. ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი, მონასტრის არქიტექტურული კომპლექსი, ისტორიის ინსტიტუტის მიმომხილველი, II, 1951, გვ. 297.

⁹⁸ (ეტყობა აქ ავტორი „წითლად მოჭიქულს“ უწოდებს ღვიძლისფერი ჭიქურით დაფარულ კრამიტს, თორემ წითელი ჭიქური ძალიან ძნელი წარმოსადგენია — ჯ. ჯ.).

ხოლო ოშკის გუმბათის კრამიტები წითლად და მწვანედ
 ლა მოჭიქული. ამგვარივე მოჭიქული კრამიტები ეხურა ხახულის
 მთავარ გუმბათიან ეკლესიასაც⁹⁹. როგორც ირკვევა, ამ ეკლესი-
 ების სახურავის მხოლოდ ნაწილი ყოფილა მოჭიქული კრა-
 მიტით დაფარული; ხოლო იქ, სადაც გადახურვა ქვემოდან არ
 ჩანდა, მოუჭიქავი კრამიტი დაუწყვიათ. აქედან კარგად ჩანს,
 რომ მოჭიქულ და მამასადამე, ბევრად უფრო ძვირ კრამიტს,
 უმთავრესად დეკორატიული მნიშვნელობა ენიჭებოდა, ისე, რომ
 სადაც ის არ გამოჩნდებოდა, მომჭირნეობას არ თაკილობდნენ.

მოჭიქული კრამიტივე ყოფილა დაბურული თბილისის
 „ლურჯი მონასტერი“¹⁰⁰, ტიმოთესუბანი, ყინწვისი, წულურულაშე-
 ნი, გუდარეხი¹⁰¹, კვეტერის სასახლეცა და ეკლესიაც¹⁰².

შუაფეოდალურ ხანაში გვხვდება აგრეთვე წარწერიანი კრა-
 მიტები (მაგ., რუსთავეში, არმაზისხევის მონასტერში, უჯარმაში,
 შიომღვიმეს და სხვ.). მაგრამ, სამწუხაროდ, წარწერათა ნაწყვეტ-
 ნაწყვეტობისა თუ ძლიერ დაქარაგმების გამო მათი ამოკითხვა
 ხშირად ძნელდება (ამის შესახებ იხ. V თავი).

თბილისში 1948 წელს არქეოლოგიური ექსპედიციის აღმო-
 ჩენილ ბრტყელ კრამიტებზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ ისინი
 ძირითადად ერთნაირი ყალიბით არიან ნაკეთები, მაგრამ იმის მი-
 ლეწვით თუ სახურავის რა ნაწილზე უნდა ყოფილიყვნენ თავის
 დროზე დალაგებული, მათ უკეთდებოდათ დამატებითი დეტალებიც.
 მაგალითად, სახურავის განაპირა ბრტყელ კრამიტებს (საქ.
 სახელმწიფო მუზეუმის საინვ. № 3453) გარდა სალურსმე ხვრე-
 ლისა, ფართო ბოლოში მათი გვერდების ორივე მხარეს ამოყვა-
 ნილია ისეთივე სიმაღლის შეუკვრელი ღობე, რომლის დანიშნუ-
 ლება უნდა ყოფილიყო მასზე დაფარებული ღარისებრი კრამი-
 ტის დამაგრება, რათა უკანასკნელი არ დაცურებულყო (ტაბ.
 VIII, 1).

საინტერესო მოყვანილობა აქვთ იმავე ექსპედიციის აღმო-
 ჩენილ ბრტყელ კრამიტებს (საქ. სახელმწიფო მუზეუმის საინვ.

⁹⁹ Е. С. Такашвили, Экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, 1962, გვ. 23, 53, 69.

¹⁰⁰ Е. С. Такашвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, изв. КОИМАО, III, გვ. 145.

¹⁰¹ З. Шапарая, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 96.

¹⁰² Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, გვ. 546.

№ 1086) (ტაბ. VIII, სურ. 2), რომელთაც განიერ ბოლოში, მანეთისაგან 5 სმ-ის დაშორებით, ორი ნახევარწრიული ფარი (სიმაღლე — 5 სმ; სიგანე — 10 სმ; სისქე — 2 სმ) აქვთ აღმართული. ორივე ფარის გამოსაჩენი ნაწილი ფირუზისფრადაა მოჭიქული და წარმოადგენს წინასწარ საგანგებოდ გამზადებულ ანტიფიქსებს მათზე დასადგმელი კრამიტებისათვის. როგორც ცნობილია, ანტიფიქსებიანი კრამიტები ყოველთვის საჭურავის ქვედა რიგზე იყენენ განლაგებულნი.

ამრიგად, შუაფეოდალური ხანის სამშენებლო კერამიკის საგანგებოდ შესწავლამ დაგვანახვა, რომ მისი მრავალფეროვნებაცა და ხარისხიც სავსებით შეესაბამება იმდროინდელი საქართველოს მაღალ ეკონომიკურ-კულტურულ დონეს.

თ ა ვ ი III

სამშენებლო კერამიკა გვიანფეოდალურ ხანაში

როგორც აღინიშნა, XIII საუკ. საქართველო ჯერ მონღოლების, მოგვიანებით სპარსელებისა და ოსმალების განუწყვეტელი შემოსევის სარბიელი გახდა, რამაც მძიმე დაღი დაასვა ქვეყნის ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებას. ყოველი შემოსევის შემდეგ მეურნეობის მრავალი დარგის გაჩანაგება და ქალაქებისა და სოფლების დარბევა-აოხრება იყო, რასაც, ბუნებრივია, იქ არსებულ კერამიკულ საწარმოთა განადგურებაც მოსდევდა.

მაგრამ მიუხედავად ამისა, საქართველოში აღმშენებლობითი საქმიანობა არ წყდებოდა და აღდგენით სამუშაოებთან ერთად შენდებოდა მრავალი ახალი საკულტო თუ საერო ნაგებობა, რომლებშიაც ქვასთან ერთად ხშირად არის გამოყენებული კერამიკული სამშენებლო მასალაც.

არსებული მასალები იმას ადასტურებენ, რომ ამ პერიოდში შესამჩნევად გაზრდილა კერამიკული ნაწარმის მშენებლობაში დანერგვის სფერო, რაც წარმოების ამ დარგის გაფართოებას თავისთავად გულისხმობს.

თუ აქამდე ეკლესია-მონასტრების მშენებლობაში ქვა განსაკუთრებული მნიშვნელობის საშენ მასალად იყო მიჩნეული, XVI საუკუნიდან აგურის ხმარების სფერო საეკლესიო არქიტექტურის ხაზითაც გაფართოებულა. თუ მანამდე აგური ძირითადად გამოიყენებოდა როგორც დამხმარე სამშენებლო მასალა, ამ დროიდან

აგური საკედლე მასალის გარდა ნაგებობათა დეკორატიული ფორმებაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობს, რაც მიჩნეულია, აღმოსავლეთის, უმთავრესად, ირანული მხატვრული ელემენტების გავლენად ჩვენში¹⁰³.

ამ პერიოდში აგურით ნაშენი მრავალი ძეგლი აიგო (აგურთა ზომები იხ. ცხრილში). მაგალითად, ახალი შუამთის ეკლესია (XVI ს.); ნინოწმინდის სამრეკლო (XVI ს.); საფარისის მონასტრის სამრეკლო წინანდალთან (XVI ს.); გრემის მთავარანგელოზის ეკლესია (1565 წ.); ანჩისხატის სამრეკლო (1675 წ.); მჭადიჯვრის გუმბათოვანი ეკლესია (1668 წ.); ვეყინის ყველაწმინდის ეკლესია (XVII ს.); ნათლისმცემლის ეკლესია საბუესთან (XVI ს.); ქორეთის გუმბათოვანი ეკლესია (XV—XVI ს.); როსტომ მეფის აბანო (XVII ს.); ძველი ხიდი მდინარე ვერეზე (XVII ს.); სოფ. თხინვალში გაბაშვილების სასახლე და ეკლესია (XVII ს.); ურბნისის სამრეკლო (XVIII ს.) და სხვ.

აგური ფართოდ არის გამოყენებული ქვასთან ერთად ამ დროის ციხე-კოშკების მშენებლობაში და ზოგიერთ საკულტო ნაგებობათა რესტავრაციის დროს. მაგალითად, მჭადიჯვრის ციხე (1746 წ.); ფარცხისის ციხე შეკეთებული (XVIII ს.); გორის ციხე (XVII—XVIII სს. ფენა); ალავერდის გალავანი (XVII ს.); შილდის ღვთისმშობლის ეკლესიის გალავანი (XVII ს.); მუხრანის ციხე (1756 წ.); ქსნის ციხე (1746 წ.); ქსნის ხეობაში ეკლესია „ხოფა“ (XVI—XVII სს.) და მისი სამრეკლო იმავდროული; ქვემო ჭალა-კოშკი (XVII ს.) — ზედა ორი სართული მთლიანად არის აგურით ნაგები; ქვემო ჭალა — ამილახვრების ციხე (XVIII ს.); პატარძეული-კოშკი (XVIII ს.); მარტყოფი — თუშმალიშვილების კოშკი (XVIII ს.); კისისხევი — კოშკი (XVIII ს.); ტალის ციხე — ლალისყურთან (XVII ს.); ნორიო — კოშკი (XVIII ს.); ლალისყურის ციხე (XVIII ს.); ბოჭორმა — კოშკი (XVII—XVIII სს.); თიღვა — რესტავრირებული (XVIII ს.); სიონის ტაძრის ძველი სამრეკლო (1812 წ.); საქაშეთი (კოშკი (1792 წ.); ძალინა — კოშკი და სასახლე (XVII ს.); წითელი ხიდი (XVII ს.); მეტეხის გუმბათის ყელი (ხელახლა აშენებული ერეკლე II-ის მიერ); დუშეთი — ყარანგოზიშვილების კოშკი (XVIII ს.); აქვე — ამილახვრიანთ კარის ციხე (1800 წ.);

¹⁰³ Г. Н. Чубинашвили, Иранское влияние в памятниках архитектуры Грузии, Иранское искусство и археология, III межд. конгресс, 1935, გვ. 254.

თელავი — ბატონის ციხე (XVII—XVIII სს.); ქოლაგორის ციხე (ხრამის ხეობა) — 1788—98 წწ.

როგორც დავინახეთ, XVI—XVIII სს. მრავალი, მთლიანად აგურით ნაშენი ძეგლი აიგო. ნაგებობათა აგურის ზომები გვიჩვენებენ, რომ სწორედ ამ პერიოდში შეიმჩნევა აგურის განსაზღვრული „სტანდარტის“ შექმნის ტენდენცია, რაც საერთოდ ყოველთვის იჩენს თავს მასობრივად წარმოებული ნაწარმის კეთებისას.

აგურის ერთიანი „სტანდარტის“ შემოღებისაკენ სწრაფვაში განმსაზღვრელი როლი უნდა ეთამაშა ნაგებობათა მარტო აგურით მშენებლობის დანერგვას. ადრე, როდესაც აგური გამოყენებული იყო როგორც დამხმარე სამშენებლო მასალა, მის სტანდარტულ ზომას მნიშვნელობა არ ჰქონდა, რადგან მშენებლობაში იგი მონაწილეობდა სხვადასხვა ზომა-მოყვანილობის სამშენებლო მასალასთან (რიყისა თუ ნატეხ ქვასთან) ერთად.

მშენებლობაში ერთი ზომის აგურის ხმარების მნიშვნელობას გვანიშნებს ნინოწმინდის ცნობილი სამრეკლო (XVI ს.), რომელშიც აგურის ზომა გამოყენებულია, როგორც არქიტექტურული გამოანგარიშების საფუძველი¹⁰⁴. ეს მაგალითი იმასაც ადასტურებს, რომ ყოველ მეტნაკლებად რთულ მშენებლობას უდავოდ ჰყავდა თავისი არქიტექტორი, რომელიც წინასწარ ადგენდა გეგმას ყოველი დეტალის ზუსტი განსაზღვრით.

აგურის გამოყენება განსაკუთრებით ძლიერდება კახეთსა და ქართლში, სადაც არქიტექტურული ფორმების გამოსაყვანად იხმარება მრულთარგა აგურები, რაც სამშენებლო კერამიკის განვითარებას მოწმობს.

XVII—XVIII საუკუნეებში საქართველოში გზად გავლილი უცხოელი მოგზაურების (გულდენშტედტი, ტურნეფორი, კლაპროტი) ცნობებით აღმოსავლეთ საქართველოში XVIII საუკუნეში 8 ქალაქი არსებობდა: თბილისი, გორი, სურამი, ახალგორი, წილკანი, ანანური, თელავი და სიღნაღი. ამ ქალაქების ნებეგარში 1000 კაცზე მეტი მცხოვრები არ ყოფილა თითოეულში¹⁰⁵. რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, მხოლოდ ქუთაისის შესახებ არსებობს შარდენის ცნობა, რომ იქ XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის 200 კომლი ცხოვრობდა.

¹⁰⁴ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кახетии, 1959, გვ. 588.

¹⁰⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქელები და საქალაქო წყობილება და ცხოვრების ვითარება საქ-ში XVII—XVIII სს. „პრომეთე“, 1918, № 1, გვ. 18—21.

ყველა ეს ქალაქი იმავე დროს ციხე-სიმაგრესაც წარმოადგენდა. მათ უმრავლესობას ქვითა და აგურით ნაშენი კედელი ჰქონდა გარშემორტყმული (თბილისი, სიღნაღი, თელავი, ანანურაი). ყველაზე უფრო თვალსაჩინო შენობებად მეფისა და მთავრობის სასახლეები, ეკლესია-მონასტრები და სავაჭრო თუ საზოგადო დანიშნულების (ქარვასლა, აბანო და სხვ.) ნაგებობანი ითვლებოდნენ.

საცხოვრებელი შენობების უდიდესი ნაწილი აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებში წარმოადგენდა ერთსართულიან, მცირე ზომის ბანიან სახლებს, რომლებიც ქვით, აგურითა და ალიზით შენდებოდა. თბილისში, როგორც ჩანს, აგურის შენობები სჭარბობდა¹⁰⁶, ხოლო დანარჩენ ქალაქებში საკედლე მასალად უმეტესად ალიზი იყო გამოყენებული¹⁰⁷.

აღსანიშნავია, რომ XVIII საუკ. II ნახევარში თბილისში ყოფილა მეფის კუთვნილი აგურის ქარხანა, რომელიც, ბუნებრივია, თავისი სიდიდით დანარჩენი წვრილი სახელოსნოებისაგან გამორჩეული უნდა ყოფილიყო¹⁰⁸.

გვიანფეოდალური ხანის კრამიტი მოყვანილობით ძირითადად, მსგავსია ჩვენში არსებული, შუაფეოდალური ხანის კრამიტისა, ოღონდ უფრო პატარაა და თხელი, ხოლო დამზადების ხარისხი — ნაკლები.

როგორც ეთნოგრაფიული მასალებიდან ირკვევა, დაახლოებით XVIII საუკუნის ბოლოდან ბრტყელი, გვერდებაკეცილი კრამიტის წარმოება თანდათანობით შეწყდა და საყოველთაოდ შეიცვალა მასზე უფრო მსუბუქი და მცირე ზომის ღარისებრი კრამიტით, რამაც უდავოდ შეამსუბუქა სახურავზე დაწოლის სიმძიმე, რაც, თავის მხრივ, მნიშვნელოვან კონსტრუქციულ გაუმჯობესებას წარმოადგენდა იმდროინდელ შენობათა გადახურვის საქმეში.

დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ კრამიტები მზადდებოდნენ, როგორც მასობრივი წარმოებისათვის, ისე სპეციალური დაკვეთითაც. ამ უკანასკნელს მიეკუთვნებიან წარწერიანი და რელიე-

¹⁰⁶ Полиевктов и Натадзе, Старий Тифлис, 1923, გვ. 24, 40, 68.

¹⁰⁷ А. Цагарели, Грамоты, ч. I, გვ. 188, 210.

¹⁰⁸ Д. Учаненшвили, К вопросу об экономическом развитии Грузии во второй половине XVIII века, Мат. по истории Грузии и Кавказа, вып. V, 1937, გვ. 398.

ფური გამოსახულების მქონე კრამიტები, რომელთა შესახებ მომდევნო თავში გვექნება საუბარი. წარწერიანი კრამიტები გვიანფეოდალურ ხანაში ჩვენ ხელთ არსებული მასალების მიხედვით გავრცელებული ჩანს, მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სპეციალური დაკვეთით არიან დამზადებული, ზოგჯერ თავისი დამზადების და გამოწვის ხარისხით ბევრად ჩამოუვარდებიან მასობრივი წარმოებისათვის დამზადებულ კრამიტებს. ეს ფაქტი ზოგიერთი მეკრამიტე ხელოსნის დაბალი კვალიფიკაციით უნდა აიხსნას, რაც სავსებით ბუნებრივი უნდა ყოფილიყო.

გვიანფეოდალური ხანის ღარისებრი კრამიტები ზომა-მოყვანილობის მხრივ ძირითადად არ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. განსხვავება ჩანს კრამიტის საბრჯენი „ქედის“ მოყვანილობასა და ზოგი მეკრამიტე ხელოსნის მიერ მათზე გაკეთებული რელიეფური ორნამენტის არაერთგვაროვნებაში (ტაბ. IX, X).

მაგალითად, ყალეთის გვიანფეოდალური ხანის ღარისებრი კრამიტებს ქედზე რელიეფური მცენარეული ორნამენტი აქვთ გამოყვანილი, ზოგჯერ მათ შორის ჯვრებია დასმული.

რელიეფური მცენარეული ორნამენტი (ტაბ. XI), შესაძლოა სიცოცხლის ხის ასახვის შორეული გამოძახილი იყოს, რომელსაც თავისი პირვანდელი შინაარსი დაკარგული აქვს და მხოლოდ დეკორატიული მნიშვნელობაა შერჩა.

ზოგ ღარისებრი კრამიტს კი საბრჯენი ქედის ნაცვლად რელიეფური ლილვი აქვს. ყოველივე ეს მეკრამიტე ხელოსნის ოსტატობასა და გემოვნებაზე იყო დამოკიდებული.

ჩვენი აზრით, ღარისებრი კრამიტის საინტერესო ნიმუშს წარმოადგენს საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფონდში დაცული ღარისებრი კრამიტი, რომელიც ვეჟინის „ღვთაების საყდრიდან“ (XIV—XV სს.) არის წამოღებული (ტაბ. XII). მისი კეცი მშვენივრადაა გამომწვარი. იგი მიღებულია წყალსადენი მილის გაჭრის შედეგად, მას შიგაპირზე ეტყობა ჩარხის კვალი. ღარისებური კრამიტის „მოჭრის“ ეს წესი ჩვენში ანტიკური ხანის იბერიისათვის კარგად არის დადასტურებული¹⁰⁹. მართალია, ეს ერთი ნიმუში არ იძლევა კრამიტის ამგვარი წესით დამზადების განზოგადების საშუალებას გვიანფეოდალურ ხანაში,

¹⁰⁹ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 65.

მაგრამ ფაქტია, ასეთი ტრადიცია არ დაკარგულა და იგი უნდა მიუთითებდეს მის გენეტიკურ კავშირზე.

გვიანფეოდალურ ხანაში ჩვენში გრძელდება ნაგებობათა შორენკეცებით შემკობის ტრადიცია. ამის შესანიშნავ მაგალითს წარმოადგენს სამწევრისის წმინდა გიორგის ტაძრის მახლობლად მდგარი პატარა ნაგებობის, როგორც შიგნიდან, ისე გარედან მოუჭიქაჲვი, (რელიეფური შორენკეცებით მორთულობა (იგი შეისწავლა ზ. მაისურაძემ)¹¹⁰, მათი რიცხვი თავდაპირველად 38 ყოფილა.

„შორენკეცების ფრაგმენტებზე დაკვირვებამ, წერს ავტორი, დაგვარწმუნა, რომ ოსტატებს თითოეული შორენკეცი დამოუკიდებლად გაუკეთებიათ. ზომა ყველასი ერთი და იგივეა და უღრის იქვე ნახმარ ქართული აგურის ზომებს. თიხა-მასალა ჩვეულებრივი სააგურე-საკრამიტე თიხაა“¹¹¹, ...ყოველი ორნამენტი თუ სიუჟეტური კომპოზიცია ოსტატს ყოველ ფილაზე ცალ-ცალკე შეუქმნია, ყოველგვარი ტვიფრის გარეშე. ეს იმის თვალსაჩინო დადასტურებაა, რომ ეს შორენკეცები არ ატარებენ მასობრივი წარმოების ხასიათს და უშუალოდ დაკვეთით არიან დამზადებულნი. აღნიშნული შორენკეცები მხატვრულ-კომპოზიციური თვალსაზრისით ორი სახისაა: ორნამენტული, რომლებითაც შემკული ყოფილა ძეგლის გარეთა ფასადები და შიგნითა სადგომის დასავლეთის კედელი, და სიუჟეტური (წმინდა მამების გამოსახულებით), რომლებიც განლაგებულნი ყოფილან საკურთხევის კედლებზე (ტაბ. XIII, 1, 2). საერთოდ, ქართულ არქიტექტურაში კერამიკული შორენკეცებით შემკობის შემთხვევები ნაკლებად გვხვდება და ამიტომ ამ თვალსაზრისითაც მეტად მნიშვნელოვანია ზემოაღნიშნულ შორენკეცთა გამოვლენა. ქართული არქიტექტურული ძეგლების კერამიკული შემკულობა, შეიძლება ითქვას, შემთხვევითი ხასიათის ელფერს ატარებს. ასეთი ძეგლების უმრავლესობა ეკუთვნის XVI და მომდევნო საუკუნეებს.

მაგალითად რკონის მონასტრის სამრეკლოს (XVI ს.) გარეთა კედლებში ჩასმულია ფაიანსის თასები. ასევე შემკობილია მოჭიქული შორენკეცებით ამილახვრიანთ ციხე, ე. წ. „სხვილოს ციხე“ და ალავერდის გალავანი.

¹¹⁰ ზ. მაისურაძე, XVI საუკ. შორენკეცის საკითხისათვის, ქართული ხელოვნება, 3, თბ., 1950, გვ. 202.

¹¹¹ ზ. მაისურაძე, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 203.

სამშენებლო კერამიკის ეპიგრაფიკა
შუა საუკუნეების საქართველოში

შუა საუკუნეების საქართველოს სამშენებლო კერამიკა იმ ძეგლთა შორის, რომელიც ამ თემაზე მუშაობის დროს ჩვენს ხელთ იყო, ერთი ნაწილი (20 ერთეული) წარწერიანი აღმოჩნდა. მაშასადამე, ისინი განსაკუთრებული ინტერესის აღმძვრელი არიან, როგორც ეპიგრაფიკული ძეგლები. ქართულ-ლაპიდარულ პალეოგრაფიასთან დაკავშირებული საკითხების (ასოთა მოხაზულობა, დაქარაგმების წესი, შესრულების ტექნიკური მხარე და სხვ.) შესასწავლად, ისევე, როგორც კომპოზიციის საკითხებისა და მოხსენებული ისტორიული პირობების გასათვალისწინებლად, მათი სამეცნიერო მნიშვნელობა უაღრესად დიდია. ყველა წარწერა, ერთადერთი გამონაკლისის გარდა, შესრულებულია ასომთავრული მრგვლოვანით — ის ერთი კი შესრულებულია ნუსხურით.

ყოველგვარი წარწერა კერამიკულ მასალაზე, ბუნებრივია, მის გამოწვამდე (ნელდ თიხაზე) უნდა ყოფილიყო შესრულებული, გამოწვის შემდეგ მასზე საღებავით თუ დაიწერება რამე, რაც ძველ საქართველოში საერთოდ მიღებული არ იყო. რაც შეეხება გამომწვარ თიხაზე ამოფხენა-ამოკაწვრით შესრულებულ წარწერას, იგი ძალზე იშვიათია.

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია ამის მხოლოდ რამდენიმე ნიმუში ჭურჭელსა თუ მის ნატეხზე შემორჩენილი, რაც, ჩვენი აზრით, წესად არ უნდა ჩაითვალოს.

რაც შეეხება ლაპიდარული ხასიათის წარწერათა შესრულების ხერხებს, საჭიროა აღინიშნოს, რომ ჩვენ აქ ყველა შემთხვევაში, ორად ორი გამონაკლისის გარდა, საქმე გვაქვს რელიეფურ, ამობურცვით შესრულებულ წარწერებთან, ე. ი. წარწერა თიხის ბრტყელ ფონზე, ზედაპირზეა მოთავსებული მაშინ, როდესაც იმ ორ შემთხვევაში ის შესრულებულია ჩაზნექით ან ჩაჭედვით, ანუ წარწერა თიხის სიღრმეშია ამოკვეთილი.

დაცულობის თვალსაზრისით ჩვენ დრომდე მოღწეული წარწერიანი სამშენებლო მასალები არასახარბიელო მდგომარეობაშია და ეს არც გასაკვირია, რადგანაც ატმოსფერული თუ სხვა მექანიკური ზეგავლენებისაგან არასოდეს დაცული არ ყოფილა.

ამიტომ, ბუნებრივია, ისინი ზიანდებოდნენ სისტემატურად სკოლაში კუნთა განმავლობაში, რის შედეგადაც ჩვენ შემორჩენილი გვაქვს უმეტეს შემთხვევაში ცალკეული სიტყვები თუ სიტყვათა ნაწილები (მარცვლები, ასოები). მხოლოდ, რამდენიმე შემთხვევაში ჩვენ მეტნაკლებად გაბმულ ტექსტთან გვაქვს საქმე. საერთოდ საჭიროა აღინიშნოს, რომ საწერი მასალის თავისებურების გამო ეპიგრაფიკული ძეგლები ვრცელი ტექსტის სახით იშვიათად სრულდებოდა და ამით უნდა აიხსნას ნებისმიერად შემოკლებული ფორმების გამოსახვაც.

ჩვენთვის ცნობილი წარწერიანი სამშენებლო კერამიკის ნიმუშებს შორის დღეისათვის მხოლოდ ერთადერთი შემთხვევა გვაქვს, როდესაც წარწერა ლავგარდნის აგურზეა შესრულებული, ყველა დანარჩენი კი, მხოლოდ კრამიტზეა წარმოდგენილი.

იგი მოპოვებულია ქ. თელავთან მდებარე ფოხორაულების სამეკლესიანი ბაზილიკის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგად¹¹².

გ. ჩუბინაშვილის მიერ აღნიშნული ბაზილიკა VI საუკ. არის დათარიღებული.

წარწერა გამოყვანილია ტვიფრით, მაღალი რელიეფური ასოებით და ი. აბულაძის მიერ ასეა წაკითხული: „ქრისტე, შეიწყალე, ეკოლ“. წარწერის უკანასკნელი დაქარაგმებული სიტყვის გაშიფრვა არ ხერხდება, მაგრამ უეჭველია, იგი გამოხატავს იმ პირის სახელს, რომელიც დაკავშირებულია ამ ეკლესიის მშენებლობის თუ მისი რესტავრაციის საქმესთან.

ზოგჯერ ეპიგრაფიკული ძეგლი (წარწერა) შესრულებულია სიტყვების გადაადგილებით და ასოთა შებრუნებითაც, როგორც, მაგალითად საქ. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ხუროთმოძღვრების განყოფილების ფონდში დაცულ კრამიტზე (საინვ. № 901) (ტაბ. XIV; ყ-7 17 სიწც ამ წარწერაში სიტყვა აღნა ჩვენთვის გასაგებია — ის ადამიანის სახელი ჩანს, რომლისგანაც შემდეგ ნაწარმოები უნდა იყოს საგვარეულო სახელი: აღნაშვილი, მაგრამ მის ზემოთ გამოყვანილი პირველი ორი სიტყვის წაკითხვა აქ მხოლოდ გადმოადგილება-გადაბრუნებით თუ შეიძლება: 17 ყ-7 სიწც ე. ი. ქრისტე, შეიწყალე, აღნა. ეს წარწერა აღნიშნულ კრამიტზე ყალიბით არის გამოყვანილი და მიზეზი ზედა სტრიქონის ასოთა ასეთი „აღრეულობისა“, ძნელი გასაგებია.

¹¹² Ц. Чикондзе, Памятники раннего средневековья близ г. Телави, Труды Кахетинской археологической экспедиции, I, 1969, с. 131.

არის შემთხვევაც, როდესაც მეკრამიტე ოსტატის უყურადღებობისა თუ გაუთვალისწინებლობის შედეგად კრამიტზე დავიფრულმა წარწერამ სარკისებურად შეტრიალებული სახე მიიღო (ტაბ. XV). ამის მიზეზი ადვილი გასაგებია. ხელოსანს ყალიბზე უნდა ამოეჭრა შეტრიალებული ასოები, რომ კრამიტზე წარწერა სწორად აღბეჭდილიყო.

არის	უნდა იყოს
ა ¹ — ² — ¹ — ² — ¹	ბ ¹ — ² — ¹ — ² — ¹

ეს წარწერა ასე იკითხება: „თაყას შეუნდვენ, ღმერთმან“ (საქ. ხელოვნ. სახელმწიფო მუზეუმის ფ. საინვ. № 1004).

ჩვენს ხელთ არსებულ წარწერიან მასალებში, შესაძლებელია, ცალკე გამოიყოს ხუთი ანტიეფიქსი, რომლებზედაც წარწერები წარმოდგენილნი არიან არა დამოუკიდებელივ (ცალკე), არამედ გარკვეულ კომპოზიციებთან ერთად, როგორც ამა თუ იმ კომპოზიციის შემადგენელი ელემენტი. აღნიშნული ანტიეფიქსების ცალკე ჯგუფად გამოყოფა იმიტომაც შეიძლება მიზანშეწონილად ჩაითვალოს, რომ ისინი სხვებთან შედარებით უფრო ხანდაზმულნი ჩანან და ქრონოლოგიურად დაახლოებით X—XI საუკუნეებში თავსდებიან. ასომთავრულით შესრულებული წარწერები პალეოგრაფიულად სწორედ აღნიშნულ საუკუნეებში უფრო პოპულარულ ანალოგებს.

ანტიეფიქსებიდან ყურადღებას აქცევს, უპირველესად ყოვლისა, ის, რომლის კომპოზიციას ქმნის წმ. გიორგი თავის რაშზე ამხედრებული. მარჯვენა ხელში მას უჭირავს გრძელი შუბი ოთხქიმიანი ვარსკვლავით თავზე, რომლითაც ის გმირავს დიოკლეთიანეს (ტაბ. XVI).

საჭიროა აღინიშნოს, რომ ეს ანტიეფიქსი კომპოზიციურად უაღრესად საგულისხმოა, ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ ასეთი კომპოზიცია ნამდვილად ქართულია¹¹³, ორიგინალური და ანალოგი მას სხვაგან არ ეძებნება. გარდა ამისა, ასეთი კომპოზიცია ქრონოლოგიურადაც ძველია, ის ჩვენში VII საუკუნიდან მაინც სისტემატურად შეინიშნება.

კომპოზიციის ქვემოთ მსხვილი ასომთავრულით გამოყვანილია:

¹¹³ Г. И. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959, გვ. 373.

ქ-უ ყ-უ ღცა, რაც ასე იკითხება: „ქ რ ის ტ ე, შ ე ი წ ყ ა ლ ე
ხ ც რ...“ „ხ ც რ...“ სახელის ქარაგმა არ იხსნება, ამიტომ ჩვენს მკვლევართან
ფერს ვამბობთ მის შესახებ. ამ ანტეფიქსთან დაკავშირებით აღსა-
ნიშნავია ერთი გარემოება: წარწერის ქვემოთ, ანტეფიქსის განიერი
ბოლო ნაქდვევი წრეებით არის შევსებული (ასეთივე ნაქდვევი წრე-
ებითაა შემკული ჯვრიანი წარწერიანი ანტეფიქსი) (ტაბ. XVIII,1).

როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, ეს მხატ-
ვრული ელემენტი გავრცელებულია VII—XI სს. როგორც ქართულ
ხუროთმოძღვრულ ძეგლებზე (ატენის სიონი, წებელდა, გველდე-
სი)¹¹⁴, ისე ოქრომჭედლობის ნიმუშებში (ზარზმის ფერისცვალების
ხატი, სოლოღაშენის ფირფიტა, ობუჯის სამწირველი...) ¹¹⁵. ოთხ და-
ნარჩენ ანტეფიქსზე კი, კომპოზიციის მთავარი საგანი ჯ ვ ა რ ი ა,
ორ შემთხვევაში გრძელბუნიანი და მოკლემკლავებიანი ჯვარი.
მკლავებს ზემოთ ორივეგან იკითხება „ქ-უ“ — „ქრისტე“, ხოლო
მკლავებს ქვემოთ ერთგან: ყ-უ ზ-უ — „შეიწყალე ზებედე“
(საქ. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფ. № 2455) (ტაბ.
XVII,1). მეორეგან კი: ყ-უ ზ-უ — „შეიწყალე მამართი“
(საქ. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფ. № 2898) (ტაბ.
XVIII,2).

ვინ არიან აქ მოხსენიებულნი ზ ე ბ ე დ ე ა ნ მ ა მ ა რ თ ი
არაფერი ჩანს, მაგრამ აშკარაა, ისინი ადამიანის სახელებია. მა-
მართისაგან, შესაძლებელია, შემდეგ ხანებში, საგვარეულო სა-
ხელი: მამართა — მამარდაშვილი იყოს ნაწარმოები, ხოლო ზე-
ბედე საკმაოდ გავრცელებული სახელი იყო შუა საუკუნეების
საქართველოში. პალეოგრაფიულად ამ წარწერაში უთუოდ
მნიშვნელოვანია რ-აე, რომლის ბუნზე მარჯვენა მკლავი (ფრთა)
საკმაოდ მაღლა ჰკიდია, რაც უთუოდ სიძველის მანიშნებელია.

ორ შემთხვევაში კი. ჯვარი თანაბარმკლავებიანია (თითქმის),
ორივეგან ჯვრის თავზე ჩანს: ქანწლი, რაც შესაძლებელია წაკით-
ხულ იქნეს, როგორც „ქრისტე“, ხოლო მკლავებს ქვემოთ, ერთგან,
ყ-უ კირილე, კვირიკე, კონსტანტინედ შესაძლებელია წაკითხულ
იქმნეს და უ-ნ-ე — იოანე უნდა იყოს (საქ. ხელოვნების სახელმწი-
ფო მუზეუმის ფ. № 914) (ტაბ. XVIII,1). მეორეგან, თითქოს ირ-
ჩევა ყნ — შეიწყალენ.

¹¹⁴ P. O. Ш м е р л и н г, Малые формы в архитектуре средневековой
Грузии, Тб., 1962, გვ. 84.

¹¹⁵ Г. И. Ч у б и н а ш в и л и, Грузинское чеканное искусство, Тб.,
1959, გვ. 3, 18, 19, 22.

X — ეს უკანასკნელი შესაძლოა ლიგატურა იყოს და მნიშვნელობა გაურკვეველია (საქ. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფ. № 158) (ტაბ. XVIII, 2).

შედარებით ვრცელტექსტიანად შესაძლებელია მივიჩნიოთ ორი წარწერა. ერთი მათგანი მოთავსებულია სოფ. ახაშენის (თელავის მაზლობლად) წმ. ნიკოლოზის სახელობის ეკლესიიდან წამოღებულ ბრტყელ კრამიტზე (საქ. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფ. № 16), (ტაბ. XIX).

ასომთავრული წარწერა ოთხსტრიქონიანია: **აღწეა**
აღწეა

ქარაგმების გახსნით ასე იკითხება: „ძელო ცხოვრებისაო, აცხოვნე საგინა“.

წარწერის მიხედვით, აშკარაა, საგინა მაშენებელი, თუ რაღაც განსაკუთრებული ღვაწლის მქონე ყოფილა ხსენებული ეკლესიის მიმართ, რისთვისაც მისი ცხოვება ამ წარწერაში საგანგებოდ გამოთხოვილი. ვინ არის აქ დასახელებული საგინა, უცნობია. საფიქრებელია, ის იყო ის დიდი საგინა, რომელიც კირილე ალავერდელთან და სხვა კახელ დიდებულებთან ერთად დასახელებული ყოფილა მოწმედ მცხეთის 1492—1499 წწ. ერთ გუჯარში, რომელშიც საუბარია აბალაყ კათალიკოსის მიერ კახეთში სამცხეთო მამულების საზღვრების დადგენის შესახებ¹¹⁶.

პალეოგრაფიულადაც აღნიშნული წარწერა, ჩვენი აზრით, XV საუკუნეზე უფრო ადრინდელი არა ჩანს. ასოთა მოხაზულობის მხრივ აქ იმდენ სტილიზებულ მომენტებს აქვს ადგილი, რომელთა მიკუთვნება უფრო ადრინდელი საუკუნეებისათვის ნამდვილად ძნელი საქმეა. ასეა თუ ისე, აშკარაა, ამ წარწერაში მოხსენიებული საგინა ის პირია, რომლისგანაც შემდეგ წარმომდგარა საგვარეულო სახელი: საგინაშვილი.

საეკლესიო საქმიანობასთან დაკავშირებული ამ კვარის ერთ-ერთი გამოჩენილი წარმომადგენელი იანქო საგინაშვილი უკვე 1536 წელს იხსენიება საბუთებში, რომელსაც რაღაც საკანონო საქმის გამო ამავე წელს თბილისის სიონისათვის თავისი მკვიდრი ნაყიდი მამულები შეუწირავს¹¹⁷.

¹¹⁶ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჯორდანიას მიერ II, თბ., 1897, გვ. 310.

¹¹⁷ ს ა რ გ ი ს კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, III, თბილისი, 1913, გვ. 60.

ყოველ შემთხვევაში ამ საგვარეულო სახელს არაერთხელ მოჩენილი მოღვაწე მიუცია ქვეყნისათვის, მათ შორის ელისე საგინაშვილი, ცნობილი თბილელი მთავარეპისკოპოსი XVII საუკუნის პირველ ნახევრისა და სხვ.¹¹⁸

უაღრესად საგულისხმოა, აგრეთვე ნუსხახუცური წარწერა სოფ. მატნიდან, რომელიც ბრტყელ კრამიტზეა შესრულებული. კრამიტი ყალიბშია მოჭრილი და ყალიბითვე გამოყვანილი რელიეფური, საკმაოდ სტილიზებული შვლის (?) გამოსახულებით არის დამშვენებული. მის ქვემოთ სამი რელიეფური ასომთავრული ასო შეიმჩნევა „ზმა“ (საქ. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფ. საინვ. № 15), (ტაბ. XX).

ზმა ძველ ქართულში — მოქმედებას, ზმნას ნიშნავდა, მაგრამ რა საჭირო იყო იგი აქ, არაფერი ჩანს.

კრამიტზე ნუსხახუცური წარწერა მის გამოწვამდე (ე. ი. ნედლ თიხაზე) წვეტიანი საგნის საშუალებითაა შესრულებული.

იგი ორ ნაწილად იყოფა. პირველ (მარცხენა) გვერდზე სამსტრიქონიანი წარწერიდან შემორჩენილია: მხოლოდ: პირველ სტრიქონზე — „...ასოჲ“, მეორე სტრიქონზე „...უი“, ხოლო მესამეზე „...უნოჲ“.

მეორე გვერდზე ხუთსტრიქონიანი წარწერაა წარმოდგენილი. ეს უკანასკნელი აქ „ქანწილით“ იწყება, რომელიც თითქოს შვლის კუდაც ემსგავსება. თვითონ წარწერა ასე იკითხება: „ესე კეცი რომელ სადა(ჲ) ძე მიზის ამონა(ჲ)ს ვანისა(ჲ) ამის მატანისა(ჲ)“¹¹⁹.

შინაარსეულად მარჯვენა გვერდის ეს წარწერა დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე ჩანს. ის არ არის გაგრძელება პირველი გვერდის წარწერისა. მასში საუბარია კეცის, ამ შემთხვევაში, კრამიტის კუთვნილების შესახებ და ნათქვამია, რომ ის (კრამიტი — ჯ. ჯ.) ამონაჲს ვანისა, ანუ სახლისა ყოფილა მატანში. ვისი შვილია ეს ამონაჲ, ან ვინ არის ამ წარწერის სუბიექტი, ჩვენ არ ვიცით. ყოველ შემთხვევაში, წარწერიდან ეს არ ჩანს. ერთადერთი, რის თქმაც ამ მხრივ შესაძლებელია ისაა, რომ ის

¹¹⁸ გ. გ რ ი გ ო ლ ი ა, ჯ. ჯ ღ ა მ ა ი ა, პირღებულის მონასტრის ერთი ასომთავრული წარწერა, „შვლის მეგობარი“, თბ., 1970, გვ. 36—43.

¹¹⁹ ამ წარწერის ტექსტის წაკითხვაში დახმარება გაგვიწია აკად. ა. შანაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

უბრალო პირი არ უნდა ყოფილიყო. ის უფრო შემკვეთი, მასშტაბის მფლობელი გამოდის კახეთში.

წარწერაში ძალზე საგულისხმოა სახელი კეციის ხმარება არა თავისი ზოგადი მნიშვნელობით, როგორც თიხისაგან დამზადებული ყველა საგნისა, არამედ კერძო გაგებით, ისეთი სახურავი მასალისა, როგორიც კრამიტი იყო. კეცი, კრამიტის სინონიმი, მისი ქართული შემცვლელია და უაღრესად მოხერხებულიც.

„კეცი“ კრამიტის მნიშვნელობით უნდა იყოს მოხსენიებული ანტონ მარტყოფელის ცხოვრებაში, სადაც აღნიშნულია შემდეგი: „წმინდამან ეპისკოპოსმან დადგა კანდელი აღნთებული, საფარუშლად ტაძრისა მის, აღმართა კეცი წინა პირსა ხატისასა და ამოყორა კარი იგი კამარისა და შეაფარილა, რომელ ყოვლად არა ეტყობოდა, თუ ერთი რომელ უახლეს არს“¹²⁰.

„კეცი“ კრამიტის მნიშვნელობით დადასტურებულია XI საუკ. ხელნაწერში, რომელიც მამათა ცხოვრებას წარმოადგენს: „ბოვა კეცი დაწერილი... რომელსა ზედა ეწერა ესრეთ“ (იხ. ილ. აბულაძე, ძველი ქართ. ენის ლექსიკონი, გვ. 197).

ეპიგრაფიკულ ძეგლთა ერთ ნაწილზე აღბეჭდილია მხოლოდ თითო სახელი პირთა: ქვენიფნეველი (ტაბ. XXI, 1), ნიკოლოზ (ტაბ. XXI, 2), მიქელ (ტაბ. XXI, 3) და სხვ.

მაგრამ ვინ არიან ისინი, დანამდვილებით თქმა, რასაკვირველია, ძნელია. ერთადერთი, ცხადია, რომ ქვენიფნეველი არ შეიძლება ყოფილიყო უბრალო ვინმე. როგორც ცნობილია, ქვენიფნეველები XIV საუკუნიდან ჩნდებიან ჩვენში და ისინი გვევლინებიან, როგორც მხარის, კუთხის გამგებლნი, ერისთავნი, მფლობელნი, მათ მამამთავრად როსტომი ითვლება, რომელსაც თავის დროზე ცხრა ძმის ხევში (ქსნის ხეობა) საჯდომად ქვენიფნევი, ხოლო სასაფლაოდ ლარგვისი მიუღია. მათი გამოჩენა ისტორიის ასპარეზზე შესანიშნავად აქვს აღწერილი „ძეგლი ერისთავთას“ ავტორს¹²¹.

ერთ-ერთ ბრტყელ კრამიტზე (საქ. სახელმწ. მუზეუმის ფ. № 1005), (ტაბ. XXII, 1) სამი რელიეფური ასომთავრული ასოა:

ამ წარწერაში ძნელი გადასაწყვეტია, თუ როგორ უნდა იქნეს წაკითხული პირველი ასო, არის ის ბ-ანი თუ ო-ნი.

¹²⁰ საქართველოს სამოთხე, გ. საბინის გამოცემა, 1882, გვ. 294.

¹²¹ ქრონიკები, II, თბ., 1897, გვ. 3.

პალეოგრაფიის თვალსაზრისით უაღრესად საგულისხმოა ნიშნული წარწერის უკანასკნელი ასო ბ-ანი, რომელიც აქ თავგახსნილია. თუ რას ნიშნავს პალეოგრაფიულად ბ-ანის თავშეკრულობა ან მისი ოდნავ თავგახსნილობა, დიდი ხანია გაშუქებულია ივ. ჯავახიშვილის მიერ¹²², ხოლო მის მნიშვნელობას ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, ბუნებრივია, ხსენებული კრამიტის წარწერა და სხვა მის ანალოგიურ ძეგლთა შემდგომი შესწავლა გამოარკვევს.

სოფ. ფშაველის ღმრთისმშობლის ეკლესიიდან (X ს.)¹²³ მომდინარეობს ორი კრამიტი: ერთი ბრტყელი, მეორე ღარისებრი. კრამიტზე (ტაბ. XXIII,1) გარკვევით იკითხება ასომთავრულით შესრულებული რელიეფური წარწერა: **ჰაზნძე**

ე. ი. მონაჲ ან მამაჲ დავით.

მეორე, ბრტყელ კრამიტზე (ტაბ. XXIII,2), რომლის მხოლოდ ნაწილია შემორჩენილი, შებრუნებულად, სარკისებურად იკითხება: **ԾԿԴ** (შდრ. შებრუნებული წარწერიანი კრამიტები შიომღვიმიდან და ქვემოქალიდან). წარწერა ასომთავრულადაა შესრულებული, აშკარაა, რომ შ და ი ასოები გადაბმულია. ძნელია იმის თქმა, რას უნდა ნიშნავდეს ეს ქარაგმიანი სამი ასო.

აღსანიშნავია ბრტყელი კრამიტის ერთი ნატეხი (ტაბ. XXII,2). კრამიტის წარმომავლობა გაურკვეველია. მასზე ასომთავრული რელიეფური წარწერა სარკისებურადაა შეტრიალებული: **ჰ-ზ-ქ-ს-ც**

კრამიტზე გარკვევით იკითხება ასოები: მ ლ ხ ს ა. აშკარაა, აქ დაქარაგმებული სიტყვა უნდა იგულისხმებოდეს. თუმცა ქარაგმის ნიშანი არ ჩანს. ჩვენი ვარაუდით, ქარაგმა ასე უნდა გაიხსნას: „მულახისა“. ამ კრამიტის წარმომავლობა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გაურკვეველია. ამიტომ შესაძლებლობა არა გვაქვს ქარაგმაში (ჩვენი თვალსაზრისით) „მულახისა“ რაიმე კუთხით დავუკავშიროთ კრამიტის წარმომავლობას. მაგრამ ერთი კია აღსანიშნავი: კრამიტის რელიეფური ასოები, პალეოგრაფიულად ძალიან ემსგავსება 897 წელს გადაწერილ ადიშის ოთხთავის ასოთა მოხაზულობას. კრამიტზე რელიეფური წარწერის ადიშის ოთხთავთან პალეოგრაფიული მსგავსება საფუძველს გვაძლევს

¹²² ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის, თბილისის უნივერსიტეტის შობაზე, I, 1923, გვ. 313.

¹²³ ეს ეკლესია შესწავლა პროფ. ლ. რჩეულიშვილმა 1953 წელს.

ხე ან ძვალი იყო ჩვეულებრივ ნახმარი და მასალის სიმძაღრე სიმაგრის გამო მკვეთელი იარაღის მოძრაობისათვის ორივე ხელის მოხმარება და ძალა იყო საჭირო, ამიტომ მარტო ასოთა მოხაზულობას თავისებურება ენიჭებოდა, ძეგლის ხასიათი ჰქონდა ხოლმე¹²⁵.

თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ მეკრამიტე ხელოსანს წარწერა ყალიბზე სარკისებურად შეტრიალებული უნდა ამოეჭრა, რათა მისი სწორი ანაბეჭდი მიეღო, მაშინ სიძნელე უფრო თვალსაჩინო გახდება.

არსებობდა სხვა დაბრკოლებაც. წარწერისათვის განკუთვნილი ადგილი ჩვეულებრივ შემოზღუდული იყო. ამის გამო, ბუნებრივია, წარწერის დატევის მიზნით, როგორც ჩანს, ხშირად სიტყვები ნებისმიერად არის დაქარაგმებული და ამიტომ მათი ამოკითხვა ზოგჯერ მხოლოდ ვარაუდს ემყარება.

როგორც ვხედავთ, სამშენებლო კერამიკაზე არსებული ის ფრაგმენტული წარწერები, რომელიც ჩვენს განკარგულებაში იყო, მრავალმხრივ საგულისხმონი არიან.

ამ წარწერებში ისტორიკოსი, ფილოლოგი თუ ენათმეცნიერი არა ერთ მისთვის ძვირფას მასალას იპოვის. ყოველ შემთხვევაში ეს ძეგლები ღირსნი არიან უფრო სპეციალური შესწავლისა მომავალში.

თ ა ვ ი V

კერამიკული წყალსადენის მიღები ფეოდალური ხანის საქართველოში

საქართველოში ფართოდ გაშლილი არქეოლოგიური კვლევადიების შედეგად მიკვლეული წყალმომარაგების უძველესი ნაშთები ძირითადად უკავშირდება კულტურულ-ადმინისტრაციულ ცენტრებს, ციხე-სიმაჯრეებს, ეკლესია-მონასტრებს, სასახლეებს.

არქეოლოგიური თხრით გამოვლენილი წყალსადენების შესწავლისა და ზოგიერთი ისტორიული საბუთის მიხედვით დასტურდება, თუ რაოდენ დიდი ყურადღება ენიჭებოდა ჩვენში წყლით უზრუნველყოფის საქმეს. აღნიშნული ძეგლები ძირითადად გან-

¹²⁵ ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული დამწერლობა-მცოდნეობა, ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 3.

ლაგებულნი არიან მდინარეების სანაპიროზე ან მის მახლობლად ხოლო მაღლობ ადგილებში ამისათვის საგანგებოდ გაჰყავდათ კერამიკული წყალსადენები და საიდუმლო გვირაბები.

ჩვენში კერამიკული წყალსადენების საშუალებით სასმელი წყლის მიწოდების ჯერჯერობით ყველაზე ადრეული ნიმუში გვაქვს დედაქალაქობის ხანის მცხეთაში¹²⁶ და ძვ. წ. აღ. II—I სს. ვანში¹²⁷. ახ. წ. აღ. II—III სს. წყალსადენი მიკვლეულია ბიჭვინთაში¹²⁸.

ახ. წ. V—VIII სს. ლაზიკაში ციხე-ქალაქ ვაშნარს წყლით ამარაგებდა გულდაგულ ნაგები კერამიკული წყალსადენი, რომელიც შორი მანძილიდან ყოფილა გამოყვანილი¹²⁹.

კერამიკული წყალსადენების მშენებლობას საქართველოში განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მიუღია XII საუკუნეში. ამის დამადასტურებელია თამარ მეფის მწიგნობართუხუცესის ანტონ ჭყონდიდელის მიერ გაყვანილი სხალტბა-შიომღვიმის¹³⁰, ვარძიის კლდეში ნაკვეთი ქალაქის კომპლექსისა¹³¹ და თამარ მეფის საზაფხულო რეზიდენციისათვის (ნადარბაზევი)¹³² გამართული კერამიკული წყალსადენები.

ამავე და მომდევნო ხანის კერამიკული წყალსადენების ნაშთები მიკვლეულია, აგრეთვე, თბილისში, დმანისში, კასპში, გეგუთში, გონიოში, შხეფში, გრემში, თელავსა და სხვ.

XII საუკუნიდან წყალმომარაგების ნაგებობათა მშენებლო-

¹²⁶ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, I, თბ., 1955, გვ. 156, ტაბ. IX სურ. 2,3; ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 41, ტაბ. XXIII, სურ. 2, 5.

¹²⁷ ო. თ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1968, გვ. 143.

¹²⁸ ა. აფაქიძე, რ. ფუთურიძე, ო. ლორთქიფანიძე, არქ. გათხრები ბიჭვინთაში 1963 წ., სამეცნ. სესიამიძღვნილი საველე არქეოლ. კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1964, გვ. 10—13.

¹²⁹ გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1962, გვ. 155.

¹³⁰ ალ. ლოსაბერიძე, ძველი წყალსადენებისა და არხების ნაშთები: შ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომღვიმის 1202 წ. წყალსადენი, კრებულში „შ. რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 232—264.

¹³¹ ე. მელითაური, მეთორმეტე საუკუნის ვარძიის წყალსადენი. შურ. „მეცნ. და ტექნიკა“, № I, 1959, გვ. 36—38.

¹³² ირ. ციციშვილი, ნადარბაზევის წყალსადენი, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XI, № 8, 1950, გვ. 527—534.

ბა და მათი მოვლა-პატრონობისადმი განსაკუთრებული ყურადღების დადასტურებაა თამარ მეფის 1202 წ. სიგელი, გაცემული მწიგნობართუზუცეს ანტონ ჭყონდიდელისადმი. მისი განკარგულებით ამ საქმისათვის გამოჰყვეს საგანგებო პირები — ქუქანკები, რომელთა შვილებიც კი „ქუქანკებად განისწავლებოდნენ და ჰკაზმავდნენ მას წყაროსა“¹³³.

ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმდროინდელ საქართველოში წყალმომარაგების საკითხის სახელმწიფოებრივ მნიშვნელობას, რადგანაც იგი ყოველთვის მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქვეყნის თავდაცვითი, ეკონომიკური თუ კულტურული მშენებლობის სასიცოცხლო ინტერესებთან.

წყალმომარაგება ძირითადად ხორციელდებოდა ღია არხების, მიწისქვეშა საიდუმლო გვირაბების, კერამიკული წყალსადენებისა და სხვა საშუალებებით.

წყალმომარაგების საშუალებათა შერჩევა, მათი გამტარუნარიანობა და ინტენსივობა დამოკიდებული იყო წყლით მოსამარაგებელი ობიექტის მნიშვნელობაზე, მატერიალურ შესაძლებლობაზე და სანიტარულ-ტექნიკური კულტურის განვითარების დონეზე.

საქართველოში დღემდე აღმოჩენილი არც ერთი ძველი წყალსადენი მთლიანი სახით არ არის ჩვენამდე მოღწეული, ანდა ბოლომდე შესწავლილი, რაც, ბუნებრივია, ართულებს მასთან დაკავშირებული ლეგენდარულ-ტექნიკური მოწყობილობის, მათი ტერიტორიული და ქრონოლოგიური გავრცელებს, ამ კულტურის მატარებელი საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობის საკითხების კვლევას, რაც მომავლის საქმეა და უშუალოდ დაკავშირებულია ახალ აღმოჩენებთან.

მოპოვებული მასალების საფუძველზე ირკვევა, რომ წყალმომარაგება ხდებოდა თვითღინებისა და ჭავლის პრინციპით აგებული კერამიკული მილსადენის საშუალებით.

ჭავლის პრინციპით წყალმომარაგების თვალსაჩინო სურათს იძლევა ნადარბაზევის წყალსადენი¹³⁴. ეს მიღწეულია წყალსადენის სათავესა და სასახლის სიმაღლეთა სხვაობით (60—70 მ) და მილსადენის კვეთის თანდათანობით შემცირებით. კერამიკული

¹³³ თ. ქორდანიძე, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, 1202 წ. სიგელი თამარ მეფისა, ტფ., 1896, გვ. 25—28.

¹³⁴ ირ. ციციშვილი, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 527—534.

მილები დამზადებულია კარგად გამომწვარი თიხისაგან. თითოეული მილის სიგრძე — 45 სმ-ია, რაც შეეხება მათ კვეთს, აქ ზომების მხრივ თვალსაჩინო განსხვავებაა. სასახლის ტერიტორიის გარეთ, მთის ფერდობსა და დაბლობში მილის დიამეტრი გაცილებით დიდია. მაგალითად, მსხვილი თავის დიამეტრი 8 სმ-ია, წვრილისა კი — 3,5 სმ, კეცის სისქე — 1,5 სმ.

მილის კვეთი სასახლესთან მიახლოებულ მონაკვეთზე თანდათან მცირდება, მსხვილი თავის დიამეტრი 7 სმ ხდება, წვრილისა კი — 3 სმ, ხოლო უშუალო სიახლოვეს კი წვრილი თავის დიამეტრი 2 სმ-მდეც კი მცირდება, ამასთან იზრდება მილის კედლის სისქე 3 სმ-მდე, რადგანაც კვეთის შემცირებით მილებული ქავლის ზრდა მოითხოვდა მილის კედლის სისქის გადიდებასაც.

ნადარბაზევის წყალსადენის მილები ფორმით არ განირჩევიან თვითდინების პრინციპით აგებული წყალსადენის მილებისაგან. განსხვავება მხოლოდ იმაში გამოიხატება, რომ ჩვეულებრივზე უფრო მეტი სხვაობაა წაგრძელებულ (6—8 სმ) ტუჩსა და მილის მსხვილ და წვრილ თავებს შორის.

იქ, სადაც წყალსადენის ტრასა მიმართულების შეცვლას მოითხოვდა, გამოყენებულია საგანგებოდ დამზადებული მოღუნული მილი, ანუ მუხლი. ბუნებრივია, მილს ღუნავენ ნედლ მდგომარეობაში წინასწარ ცნობილი საჭირო კუთხით, გამოწვამდე.

წყალსადენის გამართვის ტექნიკის შესანიშნავ მაგალითს წარმოადგენს სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენი, რომელიც გაყვანილ იქნა სამი წლის განმავლობაში ანტონ ჭყონდიდელის მიერ და დასრულდა 1202 წ. „უძებნე და ვპოვე წყალი ადგილსა სხალტბისასა და კელ-ვყავ მოქმედებად და შეწევნითა მისითა (ე. ი. შიოს შეწევნით), მოვიყვანე წყარო კარსა წმიდისა ეკლესიისასა ჟამსა წელიწადისა სამისასა დიდითა და გულსმოდგინებითა“¹³⁵.

როგორც არქეოლოგიურმა თქრამ გამოარკვია¹³⁶, წყალსადენის ტრასა, რომლის სიგრძე ორ კმ-მდეა, რთულ რელიეფურ პირობებში ყოფილა გაკვალული. რადგან წყალსადენის სათავე და მისი ბოლო მთის ორ სხვადასხვა ფერდობზე მდებარეობდა, საჭირო გახდა, რომ წყალსადენის ტრასისათვის გვირაბი გაეჭ-

¹³⁵ თ. ქორდანია, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 26.
¹³⁶ შ. ხიდაშელი, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 231—264.

რათ, რაც წარმატებით შეუსრულებიათ იმდროინდელ
ლებს.

წყალსადენის მილები კარგადაა გამომწვარი. მილები უღუ-
ლაბოდ ყოფილა ჩაწყობილი, ხოლო მათი ურთიერთშეერთების
ადგილები თიხით გადალესილი. წყალსადენის ტრასის დიდი ნაწი-
ლი გაჭრილია ქვიან ნიადაგში, ხოლო იქ, სადაც ნიადაგი რბილი
იყო, მილები ხის ფიცრებზე დაუწყვიათ.

მონასტრის წყალსადენის მილის სიგრძე 55 სმ-ია, მსხვილი
თავის დიამეტრი — 19 სმ, წვრილისა კი — 16 სმ.

მილსადენის მიმართულების შეცვლის ადგილებში ჩადგმული
ყოფილა მოღუნული მილი — მუხლი. ეს უკანასკნელი ნაღარბა-
ზევის წყალსადენში გამოყენებული მუხლისაგან იმით განსხვავ-
დება, რომ იქ მილი წელშია მოხრილი, აქ კი მხოლოდ ტუჩი
აქვს გადაზნექილი.

სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენში გამოყენებულია ე. წ.
თანგირა, იგი წარმოადგენს ქილისმაგვარ ჭურჭელს, რომელსაც
ორივე მხრიდან მკლავები აქვს. ერთი მკლავი მილის მსხვილ
თავს შეესაბამება და მის წინ მდებარე მილია მასთან დაკავშირე-
ბული, ხოლო წვრილი თავით თვით თანგირაა ჩასმული მომდევ-
ნო მილში. მისი დანიშნულება იყო წყალსადენის მოვლა-პატრო-
ნობის გაადვილება. მისი საშუალებით ადვილად შეიძლებოდა
დაზიანებული ადგილის მიგნება და შეკეთება. თანგირა მილსა-
დენში გარკვეულ მონაკვეთებზე იყო ჩართული და თუ წყალსა-
დენში წყალი შეწყდებოდა მთელი ტრასის გათხრის ნაცვლად,
თანგირებს თავს მოხდიდნენ (თანგირები ბრტყელი სიბი ქვებით
იყო დახურული) და დაზიანებულ ადგილს მიაკვლევდნენ. თანგი-
რების მისაგნებად კი, ბუნებრივია, მიწის ზედაპირზე რაიმე ნიშა-
ნი ჰქონდათ დადებული.

ვარძიის წყალსადენის ნაგებობის შესწავლამ¹³⁷ კიდევ უფრო
გაზარდა ჩვენი წარმოდგენა XII საუკ. მეორე ნახევრისა და
XIII საუკ. დასაწყისის ქართული ჰიდროტექნიკური კულტურის
შესახებ.

ზედა ვარძიის ხევიდან გამოქვაბულის კომპლექსს წყლით ამა-
რაგებდა 3,5 კმ სიგრძის კერამიკული მილებისაგან შემდგარი
წყალსადენი, რომელიც გაყვანილია კლდოვან და ციცაბო მთის

¹³⁷ კ. მელითაური, XII საუკ. ვარძიის წყალსადენი, ჟურ. „მეცნიერ-
ება და ტექნიკა“, 1953, № 1, გვ. 36—38.

კალთებში. ასეთ რთულ რელიეფურ პირობებში, ბუნებრივად წყალსადენის მშენებლებს დასჭირდებოდათ ტრასის წინასწარი დაკვალვა და ვატერპასირება. ძველ საქართველოში ჰქონიათ სამისო ხელსაწყოც, რომელსაც „სანაკავში“¹³⁸ ეწოდებოდა.

წყალსადენისათვის კლდეში ამოკვეთილ ღარში ჩაუწყვიათ კარგად გამომწვარი მილები (სიგრძე — 45 სმ, მსხვილი თავის დიამეტრი — 13 სმ, წვრილისა — 11 სმ, კეცის სისქე — 1 სმ.

ღარი სხვადასხვა სიღრმეზეა გაჭრილი, რაც ტრასის ხასიათით იყო გაპირობებული. მის იატაკზე ჭერ დაუსხამთ 8 სმ სისქის დულაბის ფენა, შემდეგ კი მილები ჩაუწყვიათ. მილები დამზადებულია მოწითალოდ გამომწვარი მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან.

ვარძიაში ისე, როგორც სხვაგან, წყალსადენის მილები ზუსტად ერთი ზომისანი არ არიან. მეტნაკლებად დაცულია მათი დიამეტრი თავსა და ბოლოში, რაც აუცილებელია ურთიერთში ჩასაჯდომად.

კერამიკულ მილებსა და თანგირებს, რადგანაც ისინი მიწაში ჩასაწყობად არიან გათვალისწინებული და ამრიგად, ადამიანის თვალისაგან დაფარული, არ უკეთდებათ რაიმე შემკულობა ორნამენტის სახით, მაგრამ გვაქვს რამდენიმე ნიმუში, როდესაც მილს და თანგირს ორნამენტი ამკობს.

ეთნოგრაფიული მასალები გვიჩვენებენ, რომ კერამიკული მილების (ასევე თანგირების) კეთება მეჭურჭლე ხელოსნის საქმე ყოფილა¹³⁹ და ამიტომ გასაგები უნდა იყოს, რომ მეჭურჭლე ხელოსანს (მილის მკეთებელს) ზოგჯერ მათზედაც გაეკეთებინა რაიმე ორნამენტი. ასეთი რამ დადასტურებულია ხარაკსშიც¹⁴⁰.

ვარძიის წყალსადენის თანგირას შემოკრული ჰქონდა დულაბის სქელი ფენა. მას ორი მკლავი აქვს: წყლის მისაღები და გასაშვები. ეს უკანასკნელი 3—4 სმ-ით დაბლა მდებარეობს. მისი ძირი შევიწროებული და ბრტყელია. თანგირას მუცლის ქვემოთ მცირე მილშვერილი აქვს, რომლის საშუალებითაც, როგორც ჩანს, ადვილად შეიძლება ამოწმენდილიყო თანგირაში დალექვის შედეგად დაგროვილი, წყალს მოყოლილი ქვიშის ფენა.

ვარძიის წყალსადენის დროინდელი ჩანს ვანის ქვაბის მო-

¹³⁸ ვ. მელითაური, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 36.
¹³⁹ ლ. ბოჭორიშვილი, ქართული კერამიკა, I, თბ., 1949, გვ. 98.
¹⁴⁰ В. Д. Блаватский, Харакс, МНА ССР, № 19, М., 1956, გვ. 256.

ნასტრის მილსადენის ტრასა, რომელიც ჰავლის პრინციპზეა
 ბული. მისი სათავე ნაგებობა ჯავახეთის პლატოს ფერდობშია
 ძიებელი. იგი კლდის დამრეც ფერდობში მოკლე ზიგზაგით ეშვე
 ბა (გაითხარა 70 მ სიგრძეზე¹⁴¹). მილის სიგრძე 30 სმ, დიამეტრი
 მსხვილ თავში — 8,5 სმ, წვრილისა კი — 4,5 სმ.

განვითარებული შუა საუკუნეების ხანის წყალსადენის რამ-
 დენიმე ტრასა მიკვლეულ და შესწავლილ იქნა სვანეთში, კერ-
 ძოდ, მესტიის მთებში. სოფ. ლეხთაგის, სეტისა და ლანჩვალის
 ცალკეული უბნების წყლით მომარაგება ხდებოდა კერამიკული
 მილსადენების საშუალებით¹⁴². მილების მოყვანილობა ერთნაი-
 რია, მილის სიგრძე — 40—45 სმ-ია.

წყალსადენი მილები ჩამჯდარი იყო კირის დულაბში, რომ-
 ლისთვისაც ყველა მხრიდან ფიქალი ქვები შემოუწყვიათ. საყუ-
 რადლებოა, კირის დულაბითა და ქვის ნატეხებით მილსადენის გა-
 მაგრების ასეთივე წესი გამოყენებულია ვარძიის, სხალტბისა და
 ვაშნარის წყალსადენების მშენებლობაშიც. დულაბი შედგება
 ქვიშანარევი კირისაგან, რომელსაც ზოგჯერ შერეული აქვს ქვა-
 ვის ქატო. ანალოგიური სურათი დამოწმებულია ვარძიაშიც¹⁴³.

თბილისში მთაწმინდის ქვედა ნაწილში აღმოჩნდა წყალსა-
 დენის (XII ს.) ნაშთი¹⁴⁴. იგი შედგებოდა ოთხი მილისაგან, რომ-
 ლებიც კარგად იყო გამომწვარი. მილები პირდაპირ მიწაში ყო-
 ფილა ჩაწყობილი დულაბის გარეშე და როგორც ჩანს, შეერთე-
 ბის ადგილები თიხით ჰქონია ამოლესილი. თითოეული მილის
 სიგრძე 50—52 სმ-ია. მსხვილი თავის დიამეტრი 9 სმ-ია, ვიწ-
 როსი კი — 7,5 სმ, კეცის სისქე — 1,5 სმ. წყალსადენი ნაგები
 ყოფილა თვითდინების პრინციპით.

ამავე წესით ჩანს ნაგები სამას-არავველთა ბალის გვერდით
 გათხრილი კერამიკულ სახელოსნოსთან (XII—XIII სს.) დაკავ-
 შირებული მილსადენის ნაშთი¹⁴⁵ და არმაზისხევის მონასტრის
 (XII ს.) წყალსადენი, რომლის ნაწილი გავთხარეთ 1963 წ.

¹⁴¹ გ. გაფრინდაშვილი, არქიტექტურულ-არქეოლოგიური ძიებ-
 ნი ვანის ქვაბში 1967 და 1968 წწ. საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპე-
 დიციები, II, თბ., 1971, გვ. 112.

¹⁴² შ. ჩართლანი, წყალმომარაგების უძველესი ძეგლები სვანეთში,
 მაცნე, ისტ. არქ. ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტ. სერია, № 1, 1972, გვ. 83.

¹⁴³ კ. მელითაური, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 37.

¹⁴⁴ დ. მშვენიერაძე, უძველესი წყალსადენი თბილისში, ეურ. „მეცნი-
 ერება და ტექნიკა“, 1951, № 10, გვ. 35—37.

¹⁴⁵ გ. ლომთაძე, ძველი ქართული კერამიკული წარმოების ისტო-
 რიისათვის, ეურ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1949, № 8, გვ. 6—14.

შხეფის ციხე-სიმაგრის უძველესი წყალსადენი (XV—XVI სს.)
 წარმოადგენს წყლის წნევით აყვანის განხორციელების ერთ-ერთ მთავარ საინტერესო მაგალითს¹⁴⁶.

წყალსადენ მილებს აქვთ კარგად გამომწვარი კეცი.

მილის სიგრძე 45—50 სმ-ია, მსხვილი თავის დიამეტრი — 11,5 სმ, ვიწროსი — 9,5 სმ, კეცის სისქე — 1,5 სმ. ვიწრო თავთან 3 სმ სიგრძის ტუჩი აქვს რელიეფური ლილვით გამოყოფილი. ამ ტიპის მილები ჩაწყობილი ყოფილა წყალსადენის თვითდინების ზონაში. წყალსადენის ტრასის იმ ნაწილში, სადაც წყალი წნევით უნდა ასულიყო, მილები სულ სხვა ზომისაა და უტუჩო. მისი სიგრძე — 70 სმ, მსხვილი თავის დიამეტრი — 10 სმ, ვიწროსი — 5 სმ, კეცის სისქე — 2 სმ. ისინი ღრმად და მჭიდროდ არიან ერთმანეთში ჩამჯდარნი. სიმტკიცისათვის მილები მთლიანად იყო დაფარული 5—6 სმ სისქის კირის დუღაბით.

შხეფის წყალსადენისდროინდელია გონიოს ციხე-სიმაგრის თვითდინების პრინციპით ნაგები მილსადენი, რომელიც ორ პარალელურ მაგისტრალს წარმოადგენს¹⁴⁷. პირველი მაგისტრალის მილები შუაში შევიწროებულია. მილის სიგრძე 43 სმ-ია, მილის შუაში შიგა დიამეტრი — 14,3 სმ, ზოლო მილის თავსა და ბოლოში 16,5 სმ უდრის, კეცის სისქე — 1,5 სმ-ია, ტუჩის სიგრძე — 5 სმ.

მილები ურთიერთშეერთების ადგილას თიხით ყოფილა გადალესილი.

მეორე მაგისტრალის მილი შუაში თითისტარის მსგავსად არის გამობერილი. მისი სიგრძე — 50 სმ-ია. მილის შიგა დიამეტრი გამობერილ ნაწილში 16 სმ-ია, მილის თავსა და ბოლოში შიგა დიამეტრი თანაბარია და 12 სმ უდრის. მილის თავი კონუსისებურად შევიწროებულია და ჯდება მეორე მილის ბოლოში 5 სმ სიღრმეზე.

გვიან შუა საუკუნეების, კერძოდ, XVII—XVIII სს. წყალსადენის ნაშთები მიკვლეულია ქ. თბილისში სხვადასხვა ადგილას¹⁴⁸.

¹⁴⁶ ი. ადამია, წყალმომარაგების უძველესი ნაგებობანი საქართველოში, თბ., 1958, გვ. 9—15.

¹⁴⁷ ი. ადამია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26—32.

¹⁴⁸ ი. გრძელიშვილი, თ. ტყეშელაშვილი, ძველითბილისის წყალსადენების ისტორიიდან, ურ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1968, № 12, გვ. 28—30.

1957 წ. ზამთარში ენგელსის ქუჩის გასწვრივ ღრმა ფენის წყალსადენის ნაშთი 0,7 მ სიღრმეზე თავი იჩინა კერამიკული წყალსადენის ნაშთით, სადაც მილებთან ერთად თანგირაც აღმოჩნდა. ეს ტრასა ზუსტად დაემთხვა ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ ქალაქის გეგმაზე ძველი ქუჩების გასწვრივ პატარა რგოლებით აღნიშნული ხაზების მიმართულებას, რაც მიჩნეულია წყალსადენის ძირითადი მაგისტრალების ტრასების აღმნიშვნელად.

თბილისის ქსახემლწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის სადაზღვევო არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ შეისწავლა წყალსადენის ტრასა, რომლის სათავე ოქროყანის მიდამოებში იწყებოდა და კომკავშირის ხეივანით წყალს აწვდიდა თბილისის დედაციხეს. მილსადენი ჩასმული იყო აგურის პერანგში და დულაბით შემავრებული. წყალსადენი მოპოვებული თანმხლები არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე დათარიღებულია XVIII საუკ. I ნახევრით¹⁴⁹.

წყალსადენი მილები და თანგირები აღმოჩნდა აგრეთვე 1967 წ. ერეკლე II-ის მოედნის ბაღში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგად¹⁵⁰. თანგირები მოთავსებული იყო ქვით ნაშენ საგანგებო აუზში. ერთში თიხის მილით წყალი შემოდინდა, ხოლო ორი დანარჩენით, ასევე მილების საშუალებით, წყლის ხან ერთი და ხან მეორე მიმართულებით შეიძლებოდა მიშვება, ე. ი. წყლის ნაკადის ნებისმიერად განაწილება. მიჩნეულია, რომ ამ წყალსადენით ხდებოდა სასახლის აბანოს მომარაგება ცივი წყლით. აქვე აღმოჩნდა წყალსადენის სხვა ნაშთებიც. ყოველივე ეს აშკარად მეტყველებს თბილისში წყალსადენების მშენებლობის მაღალ დონეზე.

შუა საუკუნეების საქართველოს აბანოების წყლით მომარაგება ძირითადად კერამიკული მილგაყვანილობის საშუალებით ხდებოდა. კერამიკული მილების საშუალებით წყალი უშუალოდ წყაროდან მოედინებოდა (ქვემო ქალა, თელავის აბანო)¹⁵¹, ხოლო ზოგჯერ ქალაქის ან ციხის წყალსაცავიდან იყო გამოყვანილი (გრემი, თბილისის დედაციხე)¹⁵².

¹⁴⁹ ი. გ რ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ო. ტ ყ ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 29.

¹⁵⁰ ი. გ რ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ო. ტ ყ ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, თბილისის პატერნალური კულტურის ძეგლები, თბ., 1961, გვ. 18—19.

¹⁵¹ Р. Гвердцители, Баня в Квемо-чала (ხელნაწერი); მ. მ ა შ ვ ლ ა შ ვ ი ლ ი, კახეთის ძველი აბანოები, საქ. მუზ. მოამბე, 1947, XIV—B, გვ. 172.

¹⁵² მ. მ ა მ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 180.

წყლის უკეთ მომარაგების მიზნით აბანოებში ცივი წყლის რეზერვუარები ეწყობოდა, საიდანაც თიხის, იშვიათად რკინის (გორი) მილების საშუალებით ოთახებში ნაწილდებოდა, ხოლო მერე განშტოების საქვაბეში ექცეოდა, როგორც ეს დამოწმებულია ქვემო-ჭალის, გრემის, რუსთავისა და როსტომ მეფის სასახლის აბანოებში¹⁵³.

ცხელი წყლის მიწოდებაც აგრეთვე კერამიკული მილების საშუალებით ხდებოდა, ზოგ ადგილას იგი გამოყენებულია ნახმარი წყლის გადასადვრელად¹⁵⁴.

კერამიკული წყალსადენის ნაშთები არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია სომხეთისა და აზერბაიჯანის ნაქალაქარებში: დვინში, კაბალაში, ორენყალასა და ძველ განჯაში.

იქ აღმოჩენილი კერამიკული მილები, როგორც მოყვანილობით, ისე დამზადების ტექნიკით არ განირჩევიან შუა საუკუნეების საქართველოში დამზადებული წყალსადენის მილებისაგან.

დვინში აღმოჩენილი მილის ზომებია: სიგრძე — 42 სმ, მსხვილი თავის დიამეტრი — 10—15 სმ, წვრილი თავისა — 9—13 სმ, ტუჩის სიგრძე — 3,5 სმ. იქვეა აღმოჩენილი თანგირაც¹⁵⁵.

ალბანეთის ძველი დედაქალაქის კაბალის გათხრებმა გამოამჟღავნეს წყალსადენის ფართოდ გაშლილი ქსელის ნაშთები, რომელიც თავის დროზე სასმელი წყლით ამარაგებდა დედაქალაქის ცალკეულ უბნებს.

ძირითადი მაგისტრალის მილის ზომებია: სიგრძე — 48 სმ, მსხვილი თავის დიამეტრი — 23 სმ, წვრილისა კი — 17 სმ, კეცის სისქე — 1,5 სმ, ტუჩის სიგრძე — 5,5 სმ. ისინი ერთმანეთთან შეერთების ადგილას კირის დუღაბით ყოფილან დაფარულნი.

წყალსადენის განშტოების ტრასის მილები შედარებით მოკლეა. სიგრძე — 31 სმ, მსხვილი თავის დიამეტრი — 11 სმ, ვიწროსი — 7,8 სმ, ტუჩის სიგრძე — 5 სმ¹⁵⁶.

¹⁵³ რ. გვერდწითელი, როსტომ მეფის სასახლის აბანო, „ძველის მეგობარი“, 1964, II, გვ. 13.

¹⁵⁴ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, კრებულში შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა; თბ., 1938, გვ. 429.

¹⁵⁵ К. Г. Кафадарян, Город Двин и его раскопки, Ереван, 1952, გვ. 47.

А. А. Калантарян, Материальная культура Двина IV—VIII вв. Ереван, 1970, таб. V.

¹⁵⁶ О. Ш. Исмишадзе, О раскопках в Кабале на территории южной части города в 1960 г., Материальная культура Азерб-на, Баку, V, гв. 45.

ქალაქის ციტადელში აღმოჩენილ ერთ მილზე გამოსახულებულ
ყოფილა ცხენი¹⁵⁷.

გამართვის ტექნიკითა და მილების დამზადების მიხედვით
მსგავსი წყალსადენები აღმოჩენილია ორენყალის საცხოვრებელ
კვარტალში¹⁵⁸ და ძველ განჯაში¹⁵⁹.

ამრიგად, საქართველოში კერამიკული წყალსადენების მშენებლობა ამ საქმის ადგილობრივი განვითარების უძველეს ფესვებთან ერთად მის საზოგადოებრივ ხასიათზეც მეტყველებს. დღეისათვის ჩვენ ხელთ არსებული ყველა სახის მასალა საფუძველს გვაძლევს ვამტკიცოთ, რომ საქართველოში უძველესი დროიდან არსებობდა ჰიდროტექნიკური კულტურა.

ძველ საქართველოში ტექნიკურად გამართული წყალმომარაგების ნაგებობათა შექმნა აშკარად მეტყველებს ჩვენში სამშენებლო და სამეურნეო საქმის დიდ ცოდნა-გამოცდილებას და ერთხელ კიდევ ადასტურებს ჩვენი ქვეყნის კულტურის მაღალ დონეს.

თ ა ვ ი VI

სამშენებლო კერამიკის წარმოება ფეოდალური ხანის საქართველოში

ფეოდალური ხანის საქართველოს სამშენებლო კერამიკის მეტნაკლებად სრული სურათის შესაქმნელად საჭიროდ მიგვაჩნია სამშენებლო კერამიკული მასალის წარმოების დახასიათება. სამშენებლო კერამიკის წარმოებასთან დაკავშირებული ზოგი საკითხის განხილვა რთულდება და ფერხდება იმის გამო, რომ ჯერჯერობით განათხარ მასალებში არსად არ გამოვლენილა აგურისა და კრამიტის გამოსაწვავი ქურები და არც ისტორიულ წყაროებშია დაცული ცნობები მათ შესახებ¹⁶⁰. ამდენად, ნაშრომის ეს

¹⁵⁷ С. М. К а з и е в, Историко-археологическое обследование городища Кабалы. Мат. культура Азерб-на, V, Баку, 1961, გვ. 48, таб. III, таб. I.

¹⁵⁸ А. Л. Я к о б с о н, Раскопки городища Оренкала в 1953-55 гг. (раскоп I), МИА СССР. № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции. Т. I, М., 1959, გვ. 131, სურ. 97.

¹⁵⁹ И. М. Д ж а ф а р з а д е, Историко-археол. очерк Старой Ганджи (родина Низами), изд. АН АЗ. ССР, Баку, 1949, გვ. 53.

¹⁶⁰ აღმოჩენილია მხოლოდ გამოსაწვავი ქურის ნაშთები არმაზისხევისა და რუსთავის ნაციხვარზე. რუსთავის ნაციხვარზე ერთ-ერთი კონტრაფორსის კორპუსში გამოჩნდა წუნდებული კრამიტის ნატეხები, ნაზშირი და სხვა, რაც აქ კრამიტის გამოსაწვავი ღუმელის არსებობას გვევარაუდებინებს.

თავი ძირითადად საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში და ცენტრალურ მასალებს ეყრდნობა¹⁶¹.

ჩვენში სააგურე-საკრამიტე თიხის საბადოების ფართოდ გავრცელება¹⁶² იმთავითვე ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სამშენებლო კერამიკის ადგილობრივი წარმოებისათვის. ეთნოგრაფიული მასალები ნათელს ხდიან ზემოთქმულს და ადასტურებენ აღმოსავლეთ თუ დასავლეთ საქართველოში კერამიკის სხვადასხვა დარგის (მეჭურჭლეობა, მექვევრეობა, მეთონეობა, მეკრამიტეობა, მებაგურეობა, კერამიკული მიღების კეთება, და ა. შ.) არსებობას.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში ძალზე ძუნწი ცნობები შემოგვრჩა სამშენებლო კერამიკის თაობაზე. აქა-იქ გაბნეულია ცნობები ტერმინ „აგურისა“ და მისი სინონიმის ხმარების შესახებ.

თუ სამშენებლო კერამიკული ტერმინების შესახებ ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში რამდენიმე ცნობა მაინცაა დაცული, სამშენებლო კერამიკის წარმოების შესახებ მხოლოდ ერთადერთი ცნობაა ჩვენამდე შემონახული. არსებობს 1774—1777 წწ. დათარიღებული საბუთი ნინოწმინდის მიტროპოლიტიკის საბა ტურსისშვილისა (ნინოწმინდელისა), რომელშიც გადმოცემულია ნინოწმინდის სამღვდელთმთავროში ეკლესიის განახლებითი მშენებლობის შესახებ¹⁶³. ამასთან დაკავშირებით გუჯარში აგურის გამოწვის თაობაზე ნათქვამია: „და შეცხობილისა ალიზისა მეპელოვნემან ესე მოგვითხრა: ალიზი არ შეიცხობათუ არარიყის ხითა და ესე გვშორვიდა დიდად, რომელიორისა მდინარიდან უნდა გვეზიდა. და ამად ქამად მრავლად სხვაგან და სხვაგან დიდ-დიდნი ჯარნი მდგომარეობდეს ლეკთან და ჩუენ, თავისა პელთა მტერთასა მისაცემელად დამრიდებელთა, მრავლითა ასითა ურმითა ვიწყეთ მოტანად იორით ნარიყისა მის შემისა და ალიზ-აგური ესრეთ შევმზადეთ“¹⁶⁴.

¹⁶¹ გამოყენებულია: ა) საქართველოს შინამრეწველობისა და შვირილი ხელოსნობის ისტორიისათვის 1935 წ. შეგროვებული მასალები (ხელნაწერი, ინახება ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში). ქვემოთ—ყველგან „მასალები“; ბ) ს. ბ ე დ უ კ ი ძ ე, ქართლის III 1949 წ. კომპლექსურ-არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელოსნობა)—ხელნაწერი.

¹⁶² Природные ресурсы Грузинской ССР, т. П, М., გვ. 101.

¹⁶³ გუჯარი გამოცემულია, იხ. ს. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, საბა ტურსისშვილის „ანდერძებრი ლუწანი“, ქართული ხელოვნება, 3, თბ., 1950.

¹⁶⁴ ს. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 211.

ამ უნიკალურ ცნობაში კარგადაა გადმოცემული აგურის „შეკეთების“ სპეციფიკა: შეცხოვილი ალიზის, ანუ აგურის „შეკეთების“ ლოკალიზაცია გამოიწვევს აგურის მისაღებად უპირატესობას მდინარის მიერ გამოირიყულ ხეს ანიჭებს, რომელიც „მრავლითა ასითა ურ- მითა“ უნდა მოეზიდა ივრის ნაპირებიდან.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში წარმოდგენილმა მეკრამიტეობა-მეაგურეობამ საუკუნეთა მანძილზე ქვეყნის ეკონომიკურ-კულტურული დონის შესაბამისად სხვადასხვა კუთხით გარკვეული ცვლილებები, რა თქმა უნდა, განიცადა, მაგრამ, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული სავსებით სამართლიანად, „ქართველ ტომთა შორის არსებული ცხოველი ურთიერთობისა თუ წინაპართაგან მიღებული მემკვიდრეობის დაცვის უნარის გამო ძველ საქართველოს მეაგურეობა-მეკრამიტეობაში შემუშავებული წესების გარკვეული ნაწილი ბევრმა მათგანმა უკანასკნელ დრომდე მოიტანა“¹⁶⁵. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ჩანს, რომ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებს შორის ურთიერთკავშირი ბუნებრივად აირეკლა სამშენებლო კერამიკის წარმოებაშიც. ეს კი, თავის მხრივ, შესაძლებლობას გვაძლევს სამშენებლო კერამიკის დარგთა (მეაგურეობა, მეკრამიტეობა, წყალსადენი მილების კეთება) წარმოების განვითარების მეტნაკლებად მიახლოებითი სურათის წარმოდგენისა.

XIX საუკუნიდან საქართველოში „რუსული“ აგურის შემოსვლასთან დაკავშირებით აგურის მოჭრის ტექნიკაც იცვლება, მაგრამ, როგორც ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს, „მიწის მოთხრა-დაზელებისა და აგურის გამოშრობა-გამოწვის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია მაინც ძველებურად გაგრძელებულა“¹⁶⁶.

„ქართული“ აგურის დამზადების პროცესი მიწის მოთხრით იწყება. მეაგურე ოსტატს, უპირველეს ყოვლისა, შესაფერისი მიწა უნდა მოეთხარა, სუფთა და კენჭებისაგან დაწმენდილი. წინააღმდეგ შემთხვევაში თიხა არ მოიზილებოდა და „როგორც კენჭი, ეგრე რჩება“. ასეთი მიწისაგან დამზადებული აგური უვარგისია. სწორედ ამიტომ მეაგურე ოსტატი მიწის შერჩევას განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა. ზემო იმერეთში აგურის მოსაჭრელად შავსა და „სილა“ მიწას იყენებდნენ, კახეთში კი

¹⁶⁵ ლ. ბოჭორიშვილი, ზემოიმერული კერამიკა, მასალები საქ. ეთნოგრაფიისათვის, VIII, თბ., 1956, გვ. 71.

¹⁶⁶ ლ. ბოჭორიშვილი, ქართული კერამიკა, I, კახური, თბ., 1949, გვ. 160.

ძირიდადად შავსა და თეთრ მიწას არჩევდნენ („ნახევარი მიწა და ნახევარი თეთრი მიწა... მასალები...“, 449 გვ.). მხრის ფერზე იყო დამოკიდებული აგურის ფერიც. კახელი მთქმელის მიხედვით, „ჩვენი მიწა წითელია და წითელი აგური გამოდის, კისისხევის მიწა თეთრია და ქალაღდის ფერი გამოდის. ყველაზე კარგი იყალთოს აგურის მიწა“¹⁶⁷.

აგურისათვის შერჩეულ მიწას კალოზე, ანუ ფასტაოზე დაყრიან დასალბობად. იმერეთში კი მიწას ორმოში ალბობენ. სააგურე მიწას წყალს დაასხამენ, რომელიც ერთი-ორი საათის განმავლობაში ღებება; ღამე დამბალი მიწა ყოველთვის მეორე დღეს იზილება. დალბობილ მიწას ჯერ ნიჩბით აურევენ (იმერეთში — თოხით), შემდეგ კი ფეხით დაუწყებენ დაზღვევას. დაზღვევის პროცესში ღამს, ქვიშას ამატებენ. თუ ფეხი ზეღვისას სუფთად ამოვა, თიხა უკვე მზადაა ყალიბში ჩასადებად და გასახმობად.

ქართული აგურის ყალიბი ერთაგურიანია. იგი ხისაგან მზადდებოდა და უძირო იყო. ყალიბის ჩარჩოებისათვის მაგარი ჯიშის ხეს არჩევდნენ, მაგალითად, კაკლის ხეს. 1804 წლის საბუთში, რომელიც ეკლესიის შენობის ერთიანი ხარჯის ნუსხას წარმოადგენს, ნათქვამია: „აგურის ყალიბისათვის ნიგვზის დარაბა (ფიცარი) მიმიცია“¹⁶⁸.

აგურის მოჭრა ისევ კალოზე ხდებოდა. ყალიბი გადაგვილ და სწორ მიწაზე იღო. მებაგურე მოზელილ თიხას სველი ხელით ჩამოსჭრიდა, დააგუნდავებდა და დასველებულ ყალიბში მოათავსებდა. სველი ხელით ყალიბში მოქცეულ გუნდას გააბრტყელებდა და ყალიბის ფორმას მისცემდა. შემდეგ ყალიბს ამოსწევდა და მოჭრილი აგური მიწაზე რჩებოდა. ცოტა უკან ჩამოიწევდა და იგივე პროცესს გაიმეორებდა. ამგვარად, რიგით ეწყობოდა ნედლი აგური კალოზე. ორ-სამ დღეში იგი გაშრებოდა და შემშრალ აგურს კუთხეებს მოუსწორებდნენ პატარა დანით, რომელსაც კახეთში „ს ა ფ ხ ე კ ი, ხოლო ქართლში თ ა რ ა უ ა ერქვა.

როგორც ზემოთ აღწერილი სურათიდან ჩანს, ყალიბიდან ამოღების შემდეგ აგური ისევ კალოზე შრება, ღია ცის ქვეშ. სწორედ ამიტომაც, რომ აგურებზე (აგრეთვე კრამიტებზე) ხშირად გადარბენილი ცხოველების ნაკვალევია აღბეჭდილი.

აგურის გამოშრობის შემდეგ იწყება აგურის გამოწვის პროცესი. გამოწვა მეტად რთულ და საპასუხისმგებლო საქმედ ითვ-

¹⁶⁷ მასალები ..., გვ. 1163.

¹⁶⁸ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, 1938, I, გვ. 206.

ლებოდა¹⁶⁹. უპირველეს ყოვლისა, საჭირო იყო შეშად განსაკუთრებული ჯიშის ხის შერჩევა, რადგან, როგორც ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს, „ყველა ხეს ვერ გამოჰყავს კარგი აგური. ყველას სჯობია ნეკერჩხალი, კარგია რცხილა, იფნას არა უშავს, ხმელი წიფელიც გამოდგება“¹⁷⁰.

აგურის გამოწვა ქურაში, ანუ სააგურეში¹⁷¹ წარმოებდა. ქურა სხვადასხვა ზომისაა. მაგრამ ყველა ზომის ქურაში აგურის ჩალაგება-ჩაწყობა ერთნაირი წესით ხდებოდა. როგორც ეთნოგრაფიული მასალები გვიჩვენებს, ქურათა მოყვანილობაც სხვადასხვაა: მრგვალი და კუთხოვანი. კუთხოვანი ქურა „რუსული აგურის“ შემოსვლასთან ერთად ვრცელდება.

სააგურე ქურა უქვო ადგილას უნდა ჩაედგათ. თუ „მიწას კარგი კედელი აქვს, აგურის კედელი მიწის ზევიდან უნდა, თუ არ ვარგა, მაშინ ძირიდანვე კედელი უნდა“¹⁷². ქურის კედლები უნდელი აგურითა და ტალახით ამოჰყავთ. „ქურის საძირკველი უძრავი მიწა უნდა იყოს. მაგარ ნიადაგზე უნდა დავიყვანოთ. ქურა მიწაში რომ დგას, მის კედლებს მეტი სიმაგრე აქვს“¹⁷³. ქურა ორ თანაბარ ნაწილად იყოფა. ქვედა უფრო დაბალ ნაწილში — საცეცხლეა, რომელსაც კახეთში დაბლა ქურას, ანუ საკეთებელს, ხოლო ქართლში სამორეს ეძახიან. ზემოთ კი აგურის დასაწყობად განკუთვნილია მაღლა ქურა. ქურის იატაკიდან ამოყვანილია რამდენიმე პატარა თაღი. თაღის ზედაპირი, რომელზეც გამოსაწვავ აგურებს აწყობენ, ბრტყელია. თაღებს შორის ცეცხლის ალის ამოსასვლელად დატოვებულ ადგილებს ქართლში მერცხლის ამოსასვლელს ეძახიან. დაბლა ქურას შეშის შესაკეთებელ გვირაბისებურ ქურის ყელს უკეთებენ, რომელიც კარით იხურება. ქურაში აგურის ჩაწყობა-ამოლაგება ქურაში ჩასვლით ხდება ქურის თავიდან. რადგან „ქართული აგურის“ გამოსაწვავი ქურა მრგვალი მოყვანილობისა იყო, შესაბამისად, აგურებს თაღებზე

¹⁶⁹ შუა აზიაში, ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, კერამიკული ნაწარმის გამოწვის პროცესთან ხშირად დაკავშირებული იყო სხვადასხვა მაგიური რიტუალები (Э. В. Саи́ко, История технологии керамического ремесла средней Азии VIII—XII вв., Душанбе, 1966, გვ. 167.)

¹⁷⁰ მასალები ..., გვ. 312.

¹⁷¹ სააგურე ზოგადი სახელია იმ ადგილისა, სადაც აგური კეთდება. მაგრამ ხშირად, ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, ქურის მნიშვნელობითაც იხმარება.

¹⁷² მასალები ..., გვ. 312.

¹⁷³ ს. ბ ე დ უ კ ი ძ ე, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 28.

წრიულად ალაგებდნენ. ხან „ფეხზე ამდგარი“ და ხან გარდღეობდნენ. თაღებზე აგურებს 3—5 პირამდე „ფეხზე ამდგარს“ აწყობენ, რათა აგურებმა ცეცხლის ამოსასვლელი არ დაფარონ. შემდეგ კი გარდიგარდმო, რის შედეგადაც თალი გადაიბმება. „შეჯკრავთ ნაწილობრივ ჰაერის ამოსასვლელ ადგილებს, რომ ცეცხლი ძალიან მაღლა არ წამოვიდეს“. როდესაც ქურა შეივსება, მას ზემოდან ფარჩიმს (აგურ-კრამიტის ნამტვრევები — ჯ. ჯ.) შემოუწყობენ, რითაც ქურას წვიმისაგან და საცეცხლეში დანთებული ცეცხლის ერთბაშად ამოვარდნისაგან იცავენ. აგურის გამოწვა ბოლის „დადებით“ იწყება, რისთვისაც ფუტურო შეშას და კუნძებს იყენებენ, ცეცხლის გაძლიერების დროს კი ხმელ შეშას. დაბოლებისას ქურის კარს „დაგოლავენ“, დახურავენ, რომ გარედან შესულმა ჰაერის ნაკადმა ცეცხლი არ დაანთოს და აგური არ „გააფუტოს“. ბოლი ხელს უწყობს აგურის თანდათანობით გამომშრობას. „ბოლი რომ მოხვდება, აგური ოფლს მოიღენს, ახალ ამოჭრილს დაემსგავსება“¹⁷⁴.

აგურის „ბოლში ყოფნა“ ქურის სიდიდეზეა დამოკიდებული. თუ ქურა დიდი, „დაბოლება“ ორი-სამი დღე გრძელდება, თუ პატარაა — ერთი დღეც საკმარისია. „დაბოლების“ შემდეგ შეშის კეთებას მიუმატებენ და ცეცხლს თანდათანობით გააძლიერებენ. ერთჯერად შეკეთებულ შეშას აღმოსავლეთ საქართველოში ოგს ეძახიან¹⁷⁵. ოგს სამ-ოთხჯერ შეუკეთებენ და ყოველი შეკეთების შემდეგ ქურას რამდენიმე ხნით შეასვენებენ, რასაც კახეთში „გრილობას“ უწოდებენ. გამოწვის პროცესის თვალყურის დევნება გამოცდილ მეაგურეს ევალება. გამოწვის დასაწყისიდანვე რომ ძლიერი ცეცხლი გააჩაღონ, დიდი სისწრაფით ამოვარდნილი ცეცხლის მკვარტლი აგურებს შორის დარჩენილ ღია ადგილებს „შეკრავს და ცეცხლს მაღლა აღარ ამოუშვებს“, რის გამოც მკვარტლით შეკრული ფენის ქვეშ მოქცეული აგურები გაიმკვარტლება, ხოლო ზემოთ მოთავსებული აგურები იმის გამო, რომ მათ ცეცხლის ალი ვეღარ მოხვდება, გამოუწვავი დარჩება.

გამოწვის პროცესის დამთავრებას მეაგურენი ალის ფერის მიხედვით ატყობენ. „ცეცხლი ყვითელ ფერს მიიღებს, ოქროსფრად

¹⁷⁴ მასალები ..., გვ. 280.

¹⁷⁵ ს. ბ ე ლ უ კ ა ძ ე, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 38.

ამოდის ქურის თავზე“, ხოლო გამოწვის დასასრულს „ცეცხლს მტკიცე ბროწეულის ფერი მიეცემა“¹⁷⁶.

ამის შემდეგ ცეცხლის შეკეთებას შეწყვეტენ. სამი დღის შემდეგ ქურას კარებს გაუხსნიან, რათა გარედან შემოსული ცივი ჰაერის საშუალებით მალე გაცივდეს. სამ-ოთხ დღეში ქურა გაცივდება (რაც დამოკიდებული იყო ქურის სიდიდეზე) და გამომწვარ აგურებს ამოალაგებენ. ქურის გაცივება კარის გაუხსნელადაც შეიძლებოდა, მაგრამ მას უფრო დიდი დრო დასჭირდებოდა.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, აგურის გამოწვა მეტად ხანგრძლივი და რთული პროცესია. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით აგურის (და აგრეთვე კრამიტის) მოჭრა ძნელ ხელობად არ ითვლებოდა.

„გულისყურიანი ადამიანი აგურის კეთებას რამდენიმე დღეში შეისწავლის, კრამიტის ჭრის შესწავლისათვის კი ორი თვე საკმარისია“¹⁷⁷, თუმცა აგურისა და კრამიტის გამოწვა საკმაოდ დიდ ცოდნასა და დაკვირვებას მოითხოვდა. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, შეგირდი გამოწვის ტექნიკის აუთვისებლად, ოსტატი ვერ გახდებოდა.

— . —

როგორც ბრტყელი, ისე ღარისებრი კრამიტის ფორმები ჩვენში ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში ყალიბდება. როდესაც არქეოლოგიური თხრით მოპოვებულ კრამიტს ვიხილავთ და მისი დამზადების ტექნიკას დაახლოებით აღვადგენთ, ხშირად ქართულ ეთნოგრაფიულ კრამიტს მივმართავთ და შესაძლო შემთხვევაში, მოვიშველიებთ კიდევ¹⁷⁸.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართული სამშენებლო კერამიკა აგრძელებს ძველი საქართველოს კერამიკული წარმოების მრავალსაუკუნოვან ტრადიციებს. ეთნოგრაფიული მასალების გათვალისწინება საშუალებას გვაძლევს მეტნაკლებად თვალი გავადევნოთ ფეოდალური საქართველოს სამშენებლო კერამიკის, აგურთან ერთად, კრამიტის წარმოების თანმიმდევრულ პროცესსაც.

¹⁷⁶ მასალები გვ. 281.

¹⁷⁷ მასალები გვ. 301.

¹⁷⁸ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 54.

ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, კრამიტის წარმოების პროცესი დაახლოებით იგივეა, რაც აგურისა.

საკრამიტე მიწაც, აგურის მსგავსად, განსაკუთრებით უნდა შერჩეულიყო. აგურისა და კრამიტის მიწა ხშირად ერთსა და იმავე ადგილას ჩნდებოდა. „კრამიტის მიწა და აგურის მიწა ერთ ალაგას არის. ზევიდან აგურის მიწაა, ფხვიერია, ქვეშ კრამიტისა, გონია“ — (ბელტი — გ. გ.)¹⁷⁹.

საკრამიტე მიწას, აგურისაგან განსხვავებით, რამდენიმე საათით კალოზე ჰყრიან გასახმობად და მხოლოდ შემდეგ ასხამენ წყალს, ალბობენ და იწყებენ, აგურის თიხის მსგავსად, ფეხით დაზელვას. დაზელილ თიხას განსაკუთრებით ასუფთავებენ კენჭებისაგან და გუნდებად დაჭრიან ფეხის ქუსლის საშუალებით, რის შემდეგ გადააქვთ შლამმოყრილ დაზგაზე და იწყებენ კრამიტის მოჭრას.

როგორც ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს¹⁸⁰, ლარისებრი კრამიტის მოსაჭრელად ხის ჩარჩოსაგან გაკეთებულ ყალიბს და ქობუნას იყენებენ. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ჩვენამდე მოღწეული ლარისებრი კრამიტი ბოლნისიდან, რომლის ზედაპირზე კარგად ჩანს ქსოვილის ანაბეჭდი (ტაბ. XXIV, 2). კრამიტი ნაპოვნია სამარხში 1936 წლის ბოლნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ. სამარხები და მათში ნახული ინვენტარი XV—XVI საუკუნეებითაა დათარიღებული¹⁸¹.

კრამიტზე ქსოვილის ფუნქციის განსაზღვრა ძნელია, თუნდაც იმიტომ, რომ ჭერჭერობით ასეთი ერთადერთი ნიმუში გვაქვს. სავარაუდოა, რომ ქსოვილი საფანელის დანიშნულებით იყო გამოყენებული და ამდენად, კრამიტის ყალიბიც სპეციფიკური ფორმისა უნდა ყოფილიყო.

კრამიტისა და აგურის გამოწვისათვის ერთი და იგივე ქურა გამოიყენებოდა, მაგრამ მათი გამოწვა ერთდროულად არ ხდებოდა. აგურისა და კრამიტის გამოწვის პროცესიც თითქმის ერთნაირი წესით მიმდინარეობდა, მაგრამ ჩნდებოდა განსხვავებები ზოგიერთ მომენტებში. მაგ., ქურის თაღებზე ჯერ სამ-ოთხ პირს გამოუწვავ აგურს შეაწყობდნენ, რადგან აგურის გარეშე კრამიტი მალალი ტემპერატურისაგან „დადნებოდა“ და წაიქცეოდა. აგუ-

¹⁷⁹ ს. ბ ე ლ ე კ ი ძ ე, დამოწ. ნაშრომი, გვ. 40.
¹⁸⁰ ლ. ბ ო ქ ო რ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული კერამიკა, I, კახური, თბ., 1949, გვ. 152.
¹⁸¹ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ბოლნისი, ენიმკი, III, 1938, გვ. 374.

რისგან განსხვავებით, კრამიტს ყოველთვის „ყირაზე“ აწვრილებენ პირშექცეულად, ვიწრო ბოლოთი ქვემოთ. ასე ჩაიწვრიბა 5—7 პირი კრამიტი, შემდეგ ისევ სამი-ოთხი პირი აგური და ა. შ. ქურის ამოვსებამდე.

კრამიტის „დაბოლების“ პროცესი უფრო ხანგრძლივია, თუ აგურს ნახევარი დღე სჭირდება, კრამიტის „ბოლოში გამოყვანას“ დღენახევარი უნდა, შემდეგ ქურას სამი დღის განმავლობაში თანდათანობით ახურებენ. როცა ქურა გავარდნა, „ცოტა შვება უნდა მისცენ“, რომ კრამიტი არ გადნეს და არ დადუღდეს. ასე მეორდება რამდენჯერმე და კრამიტის გამოწვაც დამთავრდება. ქურას უცეცხლოდ ცხრა დღეს აჩერებენ, შემდეგ კი კარს გახსნიან და ქურაც ერთ დღელამეში „ამოპრეკამს სიცხველეს“.

როგორც ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს, კახურ ქობუნას იმერეთში შეესაბამება იმავე დანიშნულების ხელსაწყო, რომელსაც ბოყვი ეწოდება; კრამიტის ყალიბის ხის ჩარჩოს — იმერული კალაპოტი; კახურ გადასასმელ ფიცარს — იმერული ლაღა, ქართლური შიმშათი. კრამიტის მოჭრისათვის საჭირო ხელსაწყოების ერთგვარობა ცხადყოფს კრამიტის მოჭრის (და არა მარტო კრამიტის) პროცესის მსგავსებას მთელს საქართველოში.

ბრტყელი კრამიტების წარმოების¹⁸² შესწავლისათვის ძირითად მასალას იძლევა კრამიტზე აღბეჭდილი დაყალიბების კვალის ხასიათი.

როგორც ფეოდალური ხანის ბრტყელ კრამიტებზე დაკვირვებამ გვიჩვენა (მათი მოყვანილობის სწორი ფორმები), ისინი ძირითადად ყალიბში არიან ნაკეთები. ყალიბი ხისა უნდა ყოფილიყო (კრამიტზე შეიმჩნევა ხის ზოლების ანაბეჭდები) და როგორც კრამიტის ზომები გვიჩვენებს, სხვადასხვა სტანდარტისა.

არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, შუა საუკუნეების ქერსონესში ბრტყელი კრამიტები, აგრეთვე, ხის ყალიბებში იჭრებოდა¹⁸³.

¹⁸² ეთნოგრაფ ლ. ბოჭორიშვილის მიერ ჩაწერილი ცნობებით, ბრტყელი კრამიტი დაახლოებით 100 წლის წინათ იჭრებოდა (ქართული კერამიკა, გვ. 241). ამიტომ, ბუნებრივია, ბრტყელი კრამიტის წარმოების წესის შესახებ ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში მასალები აღარ შემორჩა.

¹⁸³ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.), М.-Л., 1950, გვ. 119.

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ბრტყელ კრამიტებზე ხშირად რელიეფური დამღები გვხვდება. შუა კუნძების ქერსონესში დამღები ბრტყელი კრამიტების აუცილებელ ატრიბუტს წარმოადგენდა¹⁸⁴.

ჩვენ დრომდე მოღწეული ფეოდალური ხანის ქართული ღარისებრი კრამიტებიდან არც ერთი არ გვხვდება ხელოსნის ნიშნით შემკული, ხოლო ჩვენს მასალებში ჯერჯერობით ბრტყელი კრამიტის ერთადერთი ნიმუშია, რომელსაც რელიეფური ნიშანი აზის. ეს არის ბრტყელი კრამიტი შუამთის ეკლესიიდან (XVI საუკ.) (ტაბ. XXIV, 1).

ბრტყელ კრამიტზე ისრისმაგვარი ეს რელიეფური ნიშანი აშკარად ხელოსნის დამღას წარმოადგენს. ასეთივე ისრისმაგვარი დამღა ხელოსნისა აღმოჩენილია მცხეთისა¹⁸⁵ და ვანის¹⁸⁶ კრამიტებზე, მაგრამ განსხვავებით, ხელოსნის დამღა მცხეთურ ღარისებრ კრამიტზეა ამოკვეთილი.

ჩვენს ხელთ არსებული ერთადერთი ნიმუშის მიხედვით (რომელზეც ზემოთ გვქონდა საუბარი), ძნელია რაიმე დასკვნის გამოტანა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საქართველოს თიხის საბადოების ფართოდ გავრცელება საშუალებას იძლეოდა სხვადასხვა კუთხეში ადგილზევე ემზადებინათ კერამიკული ნაწარმი, კერძოდ, წყალსადენი მილები.

როგორც ეთნოგრაფიული მასალები მოწმობენ, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში კერამიკული მილისათვის საჭირო თიხის მომზადება-დამუშავება, თვით მილის მოჭრისა და გამოწვის პროცესი ყველგან ერთი წესით მიმდინარეობდა. ეთნოგრაფიული მასალებით დადასტურებულია, რომ კერამიკულ მილს ცალკე ხელოსანი არა ჰყოლია და მას მეჭურჭლე ოსტატი ამზადებდა ჭურჭლისათვის განკუთვნილი მასალით.

ბუნებრივია, მილების დასამზადებლად სხვადასხვა საბადოებზე მოპოვებული თიხის დამუშავებაში, მილის გამოწვის ხარისხში იქნებოდა განსხვავება. ზოგი უფრო კარგად იყო მოზელი-

¹⁸⁴ А. Л. Якобсон, დასახ. ნაშრ., გვ. 122.

¹⁸⁵ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, 1963, გვ. 61.

¹⁸⁶ Г. А. Лордкипанидзе, К истории древней Колхиды, 1970, გვ. 83

ლი, ზოგი უფრო მაღალ ტემპერატურაზე და უფრო სწრაფად გამოწვეარი.

სხვადასხვა ქურაში სხვადასხვა ტემპერატურაზე გამოწვის გამო მიღებს განსხვავებული (წითელი, მოყავისფრო, რუხი და სხვ.) ფერი ეძლეოდათ. ეს კი ნათლად მიუთითებს იმაზე, რომ წყალსადენის მილები მზადდებოდა ადგილობრივ სხვადასხვა კერამიკულ სახელოსნოებში.

აი, როგორ ხდებოდა კერამიკული მილის მოჭრა: მილის გუნდას, ჭურჭლის თიხისაგან შემზადებულს, საჭურჭლე თიხის მსგავსად დაზელილსა და დარჩეულს — მილის მჭრელნი ლამ-მოყრილ ჩარხზე დააკრავდნენ, გაასწორებდნენ და შუაგულს ამოუღებდნენ. გულამოღებულ გუნდას ხელით პირდაპირ სიმაღლეზე წაიყვანდნენ. მილის შიგნით მარცხენა ხელს ჩაყოფდნენ და მილის ისე აგანიერებდნენ. მარჯვენა ხელით კი, რომელშიაც ხელისფიციარი ეჭირათ, გადაჭარბებული გაგანიერებისაგან იცავდნენ და მილს თანდათანობით აწვრილებდნენ. განსაზღვრულ სიმაღლემდე აყვანილსა და სხვა მხრივაც სახედამთავრებულ მილს პირიდან მცირეოდენი მანძილის დაშორებით, ირგვლივ რგოლს უკეთებდნენ და ამრიგად, მილის ტუჩს¹⁸⁷ გამოჰყოფდნენ. შემდეგ ჩარხიდან გადმოიღებდნენ და გასაშრობად დჭდებდნენ. ოღნავ შემშრალ მილებს ძირს გამოაჭრიდნენ იმ ვარაუდით, რომ მილის პირი სხვა მილის ძირში კარგად ჩამჯდარიყო. შემდეგ ძირგამოჭრილ მილებს ისევ გასაშრობად დააწყობდნენ, ხოლო გახმობის შემდეგ ქურაში გამოწვეავდნენ.

მილის გამოწვა ჭურჭლის ქურაში ხდებოდა (ქურაში წყლის მილიც „ფეხზე იდგა“, უკანასკნელ ფენაში მოქცეული მილებია მხოლოდ „სწორედ დალაგებული), მის გამოწვასაც, ჭურჭლის გამოწვის მსგავსად თანდათანობა სჭირდებოდა¹⁸⁸.

ამრიგად, ჩვენში არსებული მდიდარი ეთნოგრაფიული მასალები საშუალებას იძლევიან მიახლოებით მაინც აღვადგინოთ ფეოდალური ხანის სამშენებლო კერამიკის დამზადების პროცესი.

¹⁸⁷ ზოგან მილის ტუჩს ზუბანას ეძახიან. კ. კახიანს ეს ტერმინი ჩაუწერია ქ. გორში ვანო თუმანიშვილისაგან, იხ. მასალები..., გვ. 890.

¹⁸⁸ მასალები..., გვ. 515.

ადრეფეოდალური ხანა

№№ ძეგლი	თარიღი	ზომა
1. ურბნისი (სამარხებს დაფარე- ბული აქვთ ბრტყე- ლი აგურები)	IV—V საუკ.	$37 \times 30 \times 4—5$.
2. შუხუთის სასახლე აბანო	IV—V საუკ.	$27 \times 24 \times 3$; $27 \times 25 \times 3$; $28 \times 22 \times 3$; $32 \times 22 \times 3$; $32 \times 24 \times 3$; $28 \times 28 \times 5$; $29 \times 29 \times 5$; $29 \times 20 \times 5$ (იშვია- თად)
3. ვარდციხე	IV—V საუკ.	$31,5 \times 31,5 \times 4,5$.
4. ნოქალაქევი	IV—V საუკ.	$36,5 \times 36,5 \times 3,5$; $32,5 \times 32,5 \times 3,5$. $38 \times 38 \times 4,5$.
5. სკანდა	IV—V საუკ.	$34 \times 34 \times 4$.
6. შორაპანი	IV—V საუკ.	$34 \times 34 \times 3,4$.
7. სეფიეთის ბაზილიკა	VI—VII საუკ.	$40 \times 25 \times 4$; $32 \times 25 \times 4$.
8. ვაშნარი ბაზილიკა და მავზო- ლეუმი	VI—VII საუკ.	$40 \times 40 \times 6$; $39 \times 39 \times 5$. $30 \times 30 \times 10$; $28 \times 28 \times 5$; $28 \times 27 \times 4$; $27 \times 26 \times 4,5$.
9. ბობოყვათი	VI—VII საუკ.	$30 \times 17,5 \times 5$; $29,5 \times 16,6 \times 5$; $30 \times 16 \times 5$; $29 \times 21 \times 5$.
10. დრანდა	VIII საუკ.	$25 \times 25 \times 3—3,5$.
11. გურჯაანის ყველა- წმინდის ორგუმბა- თიანი ეკლესია	VIII საუკ.	$26 \times 26 \times 6—7$; $27 \times 27 \times 6—7$.
12. იოანე ზედაზნელის ბაზილიკა	VIII საუკ.	$26 \times 26 \times 4$; $27 \times 27 \times 5$.

№№	ძეგლი	თარიღი	ზომა
13.	ალვანის ბაზილიკა	VIII—IX საუკ.	28×28×5; 27×27×6; 29×29×6.
14.	თბილისის ზღუდე-ბურჯები	VIII—IX საუკ.	30×30×4,5; 29×29×4,5; 28×28×4,5; 27×27×4; 26×26×4
15.	ნიქოზი (აგური ბუხარში)	VIII—IX საუკ.	24×24×5—6.
16.	აკურის მამადავითი	IX საუკ.	35—36×35—36×8—9.
17.	ყველაწმინდის მონასტრის გუმბათიანი ეკლესია ვაჩნაძიანთან	IX საუკ.	34×22×6; 35×22×7; 37×25×8; 32×26×6.
18.	ოზაანი „ამალღების“ ეკლესია (მთლიანად აგურითაა ნაგები)	IX საუკ.	24×24×5; 25×25×5.
19.	სანაგირის ბაზილიკა (ვაზისუბანთან)	IX—X საუკ.	21×21×5; 22×22×5; 23×23×5; 24×24×5,5.
20.	მოქვი	X საუკ.	25×25×4.
21.	ბიჭვინთა აღმოსავლეთის ფასადზე ჩრდ. ფასადზე ფრონტონებში გუმბათი	X საუკ.	22×22×4,5 22×22×4—4,5; 30—27×30—27×3—3,5; 22×22×4.
22.	დავით გარეჯის ბაზილიკა	X საუკ.	35×35×7,5; 37×37×7; 8; 27,5×24,5×7,5.
23.	დიდა ქირსა (სოფ. ლია, სამეგრელო (საეკლესიარის აბსიდის წყობაში)	ადრეფეოდალური ხანა	32×22×5.

შუაფეოდალური ხანა

№№ ძეგლი	თარიღი	ზომა
1. წეროვანი, „სამების“ ეკლესია. აბსიდის იატაკი ეკლესიის იატაკი	XI საუკ.	20,5×20,5×3,5; 21×22×3,5; 20,5× 20,5×4,5.
2. შიომღვიმე, „ჯვარის“ ერთნავიანი ბაზილიკა. ეკლესიის კედლებში	XI—XII საუკ.	24×24×3,5—4; 25× 25×4.
3. არმაზისხევი, მონასტრის ეკლესია	XII საუკ.	24×24×4; 26×26× 5,5; 24×24×4—5; 27×27×4,5; 25,5× 25,5×4—5.
4. თიღვა, „წმინდა მარინე“. დასავლეთის კარბჭე მთავარი ეკლესია	XII საუკ. შუა ხანა	23×23×4; 24×24×5.
5. იკორთა	1172 წ.	21×21×5,5; 22×22×5,5.
6. გეგუთი სასახლის კედლები ბუხარი	XII საუკ.	27×27×6; 28×28× 6; 29×29×7; 31,5× 31,5×9; 31×31×9.
7. „ნადარბაზევის“ წყალსადენის აგური	XII საუკ.	26×26×4; 29×29×3.
8. „ტომითესუბანი“ (მთლიანად აგური-ისა ნაგები)	XII—XIII საუკ.	26×26×5—6; 25×25×5; 27×27×6.
9. ატენი, ნათლისმცემლის ეკლესია	XII—XIII საუკ.	24×23×3—5; 24×24×4.
10. დმანისი ციხის აბანო აბანო	XII—XIII საუკ.	25×25×3,5; 28,5×28,5×3,5.

№№	ძეგლი	თარიღი	ზომა
11.	ბეთანია ეკლესიის კედლები საძვალე	XII—XIII საუკ.	26×26×6; 27×27×6.
12.	ყინწვისი გუმბათიანი ეკლესია (მთლიანად აგურითაა ნაგები)	XII—XIII საუკ.	24×12,5×3,5; 24×24×4.
13.	ხუჯაბის ეკლესია	XIII საუკ.	25×25×4; 24,5×24,5×4; 23,5×23,5×3,5.

გვიანფეოდალური ხანა

1.	ქორეთის უბანი (სამტრედიის რაიონი) გუმბათიანი ეკლესია	XV—XVI ს.	19×19×3; 20×20×3; 21×21×4; 22×22×4; 23×23×4.
2.	გრემის მთავარანგელოზის ეკლესია (მთლიანად აგურითაა ნაგები)	1565 წ.	22×22×4.
3.	მძოვრეთის ეკლესია და სამრეკლო	XVI საუკ.	20×20×4; 21×21×4.
4.	ნათლისმცემლის ეკლესია საბუესთან	XVI საუკ.	23×23×5.
5.	საფარისის მონასტრის სამრეკლო წინანდალთან	XVI საუკ.	22×22×5.
6.	ალვანის „ცხრაკარა“	XVI საუკ.	22×22×5; 23×23×5.
7.	შუამთა, ახალი ეკლესია (მთლიანად აგურითაა ნაგები)	XVI საუკ.	22×22×5; 23×23×6.
8.	ქვემო წერაქვის ეკლესია დასავ. სტოის კამარა	XVI საუკ.	22×22×4; 23×23×4; 23,5×23,5×4,5.

9. ნინოწმინდის სამ- რეკლო	XVI საუკ.	24×24×4.
10. „ორმოცთა ეკლესია“ (სოფ. ლოუბან- სა და კოჯორს შუა) მთლიანად აგური- თა ნაგები	XVI—XVII საუკ.	25×13×4; 25×15×4; 26×16×5; 24×14×7.
11. ქსნის ხეობაში „ხოფა“ (ეკლესია) კანკელი სამრეკლო	XVI—XVII საუკ.	22×22×5. 21×21×5; 22×22×5; 23×23×5.
12. კადარი, ერთნავი- ანი ეკლესია	XVI—XVII საუკ.	24×24×4; 23×23×4; 22×22×4.
13. ძალინა, ფალავან- დიშვილების ციხე	XVI—XVII საუკ.	22×23×3,5.
14. სამთავისის ეკლესია სამრეკლო	XVI—XVII საუკ.	24×24×4; 25×25×5;
15. ახალციხის აბანო	XVI—XVII საუკ.	21×21×4; 22×22×4.
16. ძველი ხიდი მდ. ვერეზე	XVII საუკ.	22×22×3,5.
17. ტალის ციხის კო- შკი (ლალისყურთან)	XVII საუკ.	22×22×4. 23×23×4.
18. როსტომ მეფის აბანო	XVII საუკ.	23×23×4.
19. ანჩისხატის ეკლესია სამრეკლო აგებული დომენტი კათალიკოზის მიერ	1675 წ.	22×22×3,5.
20. ვეჯინის ყველა- წმიდის ეკლესია	XVII საუკ.	22×22×5; 20×20×5.
21. ფარციხის ციხე შეკეთებული XVII ს-ში	XVII საუკ.	24×24×4; 23×23×4.
6. ჯამლეთ ჭლამაია		

22. ალავერდი, გალავანი	XVII საუკ. ფენაში	23×23×4. 24×24×5; 21×21×4; 22×22×4.
23. „წითელი ხიდი“	XVII საუკ.	23×23×4;
24. შილდის ღმრთის-მშობლის ეკლესიის გალავანი	XVII საუკ.	21×21×4; 22×22×4;
25. მჭადისჯვრის გუმბათოვანი ეკლესია	1668 წ.	25×25×5. 26×26×5.
26. შიომღვიმე, „ჯვრის ერთნავიან ეკლესიასთან მიდგმული ორსართულიანი სამრეკლო	XVII საუკ.	25×25×5;
27. უჯარმაკოშვი ეკლესიის გალავანი შეკეთებული ეკლესიის თალი	XVII საუკ.	22×22×5; 24,5×24,5×4. 22×22×5.
28. დემირ-სუ (ბოლნისის რ-ნი) ეკლესიის ლავგარდნის აგურები	1641 წ.	24×24×4,5; 23×23×4,5.
29. დონღუზ-დარა ეკლესიის თალი	დაახლ. XVII საუკ.	24×24×4; 25×25×4; 24×5×13,5×4.
30. გორული (ოფრეთთან) აია-ნიკოლას ეკლესია კარის თალი კანკელი	XVII საუკ.	22,5×22,5×4; 22,5×21,5×4. 22,5×22,5×4; 22,5×23,5×4; 21,5×21,5×4,5.
აბანო		23×23×4,5.

31. გიგოს საყდარი (ძამას ხეობაში)	XVII საუკ.	21×21×4,5.
32. ორთუბანი (ძამას ხეობა) აგურის პავილიონი ეკლესია სამრეკლო აბანო	XVII საუკ.	23×23×4; 20×20×4. 21×21×4. 23×23×4.
33. ახალგორის ციხე	XVII საუკ.	20×20×4.
34. ხერთვისის აბანო	XVII ს.	24×24×4.
35. თელავი, ბატონის ციხე	XVII—XVIII ს.	22×22×4.
36. ბოჭორმა, კოშკი	XVII—XVIII ს.	22×22×4; 23×23×4.
37. საბუე, ჯორჯაძე- ბის სასახლე	XVII—XVIII ს.	19×19×5; 20×20×5.
38. გორის ციხე	XXVII—XXVIII ს. საუკ-ის ფენაში	22×22×4; 23×23×4.
39. „ნარიყალას“ გა- ლავნის კედლების გვიანი წყობა	XVII—XVIII ს.	22×22×4; 23×23×4.
40. ხაშმის ციხე ერთ-ერთი კოშკი	XVII—XVIII ს.	22×22×4,5; 23×23×4,5.
41. ქოლაგორის ციხე (ხრამის ხეობა)	1788—99 წ.	22×22×4; 21×21×4.
42. ლალისყურის ციხე	XVIII საუკ.	20×20×4; 21×21×4.
43. პატარძელი, კო- შკი (გუმბათებზე და თაღებზეა აგუ- რი გამოყენებული)	XVIII საუკ. შუა ხანა	20×20×4; 21×21×4.
44. საქაშეთი, კოშკი (ლიახვის ხეობა)	1792 წ.	23×23×4.

45. დუშეთი, ყარანგო- ზაშვილების კოშკი	XVIII საუკ.	21×21×4; 22×22×4.
46. ნორიო, კოშკი	XVIII საუკ.	22×22×4; 23×23×4.
47. კისისხევი, კოშკი თაღებსა და კონს- ტრუქციულ ადგი- ლებში აგური	XVIII საუკ.	22×22×4; 23×23×4.
48. მარტყოფი, თუმ- მალიშვილების კო- შკი	XVIII საუკ.	21×21×4; 22×22×4.
49. ურბნისის სამრეკ- ლო	XVIII საუკ.	21×21×4; 22×22×4.
50. ქორდი, კოშკი	XVIII საუკ.	21×21×4; 22×22×4.
51. რუისპირი, ციხის ეკლესია (აგური- თაა ამოყვანილი კუთხეები და კონ- სტრუქციული ნა- წილები)	XVIII საუკ.	21×21×4; 22×22×4.
52. ქსნის ციხე	1746 წ.	20×20×4; 22×22×4.
53. მუხრანი, ციხე	1756 წ.	23×23×4; 24×24×4.
54. შილდის ღმრთის- მშობლის ეკლესიის გალავანი	XVIII საუკ.	21×21×4; 22×22×4.
55. მჭადისჯვარი, ციხე (ბაზალეთთან ახ- ლოს)	1746 წ.	22×22×4. 23×23×4. 24×24×4.
56. მატანი, ციხე (აგუ- რი აქა-იქ არის გა- მოყენებული)	XVIII საუკ.	21×21×4; 22×22×4.

57. დარეჯან დედოფლის სასახლე და ბაზილიკა	XVIII საუკ.	21×21×4,5; 22×22×4.
58. ქსოვრისის ეკლესია	1712 წ.	21×21×4,5. აქა-იქ 24×24×5.
59. სიღნაღის გალავანი	1762 წ.	21×21×4.
60. შალიკაშვილების ეკლესია (სკრის ხეობა)	1708 წ.	25×25×6.
61. ამილახვრიანთ კარის ციხე	1800 წ.	22×22×4.
62. სიონის ტაძრის ძველი სამრეკლო	1812 წ.	22×22×4.

მოკლე დასკვნები

ამრიგად, ფეოდალური ხანის საქართველოს სამშენებლო კერამიკის შესწავლამ ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით შემდეგი დასკვნების გამოტანის საშუალება მოგვცა:

1. ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს მშენებლობაში სამშენებლო კერამიკა გვიანანტიკურ ხანასთან შედარებით უფრო ფართოდაა გამოყენებული. ამას ადასტურებს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი ძეგლების გარდა (მცხეთა, უჯარმა, რუსთავი, ვაშნარი, ბიჭვინთა და სხვ.) მიწის ზედა სასიმაგრო თუ საკულტო ნაგებობანიც.

2. ადრეფეოდალური ხანის ძეგლებში აღმოჩენილია რელიეფური ჯვრისა და ცხოველის გამოსახულებიანი ანტიფიქსები. ჯვრიანი კრამიტები სამონასტრო კერამიკული სახელოსნოების პროდუქციას უნდა წარმოადგენდეს, ცხოველთა გამოსახულებათა კუთვნილება კი არა ჩანს მთლად ნათელი.

3. როგორც ადრეფეოდალური ხანის ნასახლართა გათხრები (რუსთავი, ურბნისი) გვიჩვენებენ, ამ პერიოდის რიგითი მოსახლეობის საცხოვრებელი ნაგებობანი ძირითადად რიყის ქვითა და ალიზით არის ნაგები, სახურავი — ბანური, კრამიტი კი ნაკლებად არის გამოყენებული.

4. ადრეფეოდალურ ხანაში სამშენებლო კერამიკა უფრო მე-

ტად გამოყენებულია განსაკუთრებული ზრუნვისა და ყურადღების არეში მყოფ ნაგებობებში. მაგალითად, კრამიტით დაბურული ყოფილა კოშკები (უჯარმა, უფლისციხე) და ყველა საკულტო ნაგებობა, ხოლო აგური ძირითადად იხმარებოდა სასიმაგრო ნაგებობების შერეულ წყობაში მათი ნიველირებისა და განმტკიცებისათვის, აგრეთვე საკულტო ნაგებობებში კონსტრუქციულად საპასუხისმგებლო ადგილების ამოსაყვანად.

5. ადრეფეოდალური ხანის კრამიტი მოყვანილობით არ განსხვავდება ადგილობრივი ანტიკური კრამიტისაგან. მას ისეთივე ტრაპეციისებრი მოყვანილობა აქვს, ოღონდ მასზე უფრო პატარაა და თხელი, ხოლო ხარისხით ნაკლები.

6. კრამიტის ზომების შემცირების მიზეზის ახსნა არსებულ ლიტერატურაში არსად არის ნაცადი. ჩვენი აზრით, ეს მოვლენა გადახურვის კონსტრუქციის შემსუბუქებისა და აგრეთვე, კრამიტის დამზადებისა და ხმარების რაციონალიზაციისადმი მისწრაფებით უნდა იყოს გამოწვეული.

7. ადრეფეოდალური ხანის კრამიტის ზომების შემცირებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული მის ფართო ბოლოში გარდიგარდმო ღარის, ხოლო შემდეგ გარდიგარდმო დაბალი „ღობის“ ამოყვანა (თბილისი, ვაშნარი — VII—VIII სს.). ეს ელემენტი კრამიტს ადრეფეოდალურ ხანაში სხვაგან არსად უჩანს, შუაფეოდალურში — კი.

8. ადრეფეოდალურ ხანაში აგური სხვადასხვა ზომისა და სისქის მზადდებოდა. ამ ხანის ნაგებობათა კონსტრუქციებისათვის სპეციალურად დამზადებული, განსხვავებული მოყვანილობის აგურები (VI ს. ბიჭვინთის ორაფსიდიან ეკლესიაში აღმოჩენილი, სართავი თალის ასაგები, პროფილში სოლისებური; VIII—IX საუკ. კახეთის საკულტო ნაგებობებში ნახმარი მრუდთარგა და მრგვალი აგურები) მიუთითებს აგურის გამოყენების შესაძლებლობის ზრდაზე.

9. შერეულ წყობაში სხვადასხვა ზომის აგურების გამოყენება ამ წყობის სპეციფიკით უნდა აიხსნას. ასეთ წყობაში აგურს თითქოს აკისრია სხვადასხვა ზომისა და მოყვანილობის ქვებს შორის დარჩენილი ადგილების შევსება და ამიტომ მათ საგანგებოდ არჩევდნენ.

10. ადრეფეოდალური ხანის სამშენებლო კერამიკის შესწავლამ კიდევ ერთხელ დაგვარწმუნა, რომ იგი წარმოადგენს ამ პერიოდის საქართველოში კერამიკული წარმოების ერთ-ერთ მა-

ღალგანვითარებულ დარგს, მაგრამ მას ფართო გამოყენება და განსაკუთრებული დანიშნულების მქონე (საკულტო, ზღუდებურჯები, კოშკები) ნაგებობათა მშენებლობაში. მასობრივ მშენებლობაში იგი გავრცელებული არ ჩანს ჯერჯერობით ცნობილი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით.

11. შუაფეოდალურ ხანაში სამშენებლო კერამიკის როლი უფრო გაიზარდა. აგური და კრამიტი ფართოდ არის გამოყენებული ნაგებობებში. ამ პერიოდში შეიქმნა მთლიანად აგურით ნაგები ორი შესანიშნავი ძეგლი — ყინწყვისისა და ტიმოთესუბნის ტაძრები (XII—XIII სს.). ამ დროს ჩვენში ჩნდება კედლის მოსაპირკეთებელი მრავალფერად მოჭიქული შორენკეცები და იწყება საკულტო და საერო ნაგებობათა მოჭიქული კრამიტით დაბურვა.

12. სამშენებლო კერამიკული მასალებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით შუაფეოდალურ ხანაში საქართველოს ფარგლებს გარეთ მოჭიქული კრამიტი არსად გვხვდება. სწორედ ამიტომ ჩვენი თვალსაზრისით, XII საუკუნეში მოჭიქული კრამიტი ჩვენშია შექმნილი.

13. შუაფეოდალური ხანის ბრტყელი კრამიტი თავისი მოყვანილობით არ განსხვავდება ჩვენში არსებული ადგილობრივი ანტიკური კრამიტისაგან. განსხვავება ის არის, რომ იგი მასზე თითქმის ორჯერ უფრო მცირეა. ამ დროის ბრტყელი კრამიტისათვის დამახასიათებელია ფართო ბოლოში გარდიგარდმო „ლობე“ წვიმის წვეთების სახურავში გაყონვის ასაცილებლად. ამ ხანაში ვრცელდება წარწერიანი და სხვა გამოსახულებიანი კრამიტები.

14. გვიანფეოდალური ხანის საქართველოში აგურისა და კრამიტის წარმოება შესამჩნევად გაიზარდა. აგურის როლი ძლიერდება საეკლესიო არქიტექტურაშიც. ამ დროიდან (XVI ს.) აგური, როგორც საკედლე მასალა, ასრულებს არა მარტო კონსტრუქციულ დანიშნულებას, არამედ იგი გამოიყენება მხატვრულ-დეკორატიული თვალსაზრისითაც.

15. XVI—XIII საუკ. იგრძნობა აგურის შედარებით განსაზღვრული სტანდარტული ზომის შექმნისაკენ მიდრეკილება, რაც საერთოდ ყოველთვის იჩენს თავს მასობრივ წარმოებული ნაწარმის კეთებისას.

16. აგურის ერთიანი ზომის შემოღებისაკენ სწრაფვაში, ბუნებრივია, დიდად შეუწყობ ხელი აგურის ფართოდ გამოყენე-

ბამ, ე. ი. მარტო აგურით მშენებლობის დანერგვამ. ადრე, როდესაც აგური გამოყენებული იყო როგორც დამხმარე სამშენებლო მასალა, მის სტანდარტულ ზომას მნიშვნელობა არ ჰქონდა, რადგან მშენებლობაში იგი მონაწილეობდა სხვადასხვა ზომისა და მოყვანილობის სამშენებლო მასალასთან (რიყისა თუ ნატეხ ქვასთან) ერთად.

17. გვიანფეოდალური ხანის კრამიტიც თავისი ფორმითა და მოყვანილობით არ განსხვავდება ანტიკური კრამიტისაგან. ჩვენში შუაფეოდალურ ხანაში შემუშავებული კრამიტის ზომა-მოყვანილობა ვრცელდება ამ პერიოდშიც.

18. XVIII საუკ. ბოლოდან ბრტყელი კრამიტის წარმოება თანდათან შეწყდა და შეიცვალა მასზე უფრო მსუბუქი და მცირე ზომის ღარისებრი კრამიტით, რაც გადახურვის კონსტრუქციის შემსუბუქებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

19. გვიანფეოდალურ ხანაში კრამიტი მზადდებოდა როგორც მასობრივი წარმოებისათვის, ისე შეკვეთითაც. წარწერიანი კრამიტები ამ უკანასკნელთ ეკუთვნიან, მაგრამ ისინი ზოგჯერ თავისი დამზადებისა და გამოწვის ხარისხით ჩამორჩებიან მასობრივი წარმოებისათვის განკუთვნილ კრამიტებს, რაც ზოგიერთი მეკრამიტე ხელოსნის არაკვალიფიციურობით უნდა აიხსნას.

20. გვიანფეოდალურ ხანაში ვრცელდება ჩვენში მოჭიქული და მოუჭიქავი შორენკეცებით ნაგებობათა შემკობის ტრადიცია.

21. ჩვენ ხელთ არსებული მასალების მიხედვით, საქართველოში უძველესი დროიდან არსებობდა ჰიდროტექნიკური კულტურის მაღალი დონე. წყალმომარაგება ხდებოდა თვითდინებისა და ჭავლის პრინციპით აგებული კერამიკული წყალსადენის საშუალებით.

22. ფეოდალური ხანის საქართველოში კერამიკული წყალსადენების მშენებლობა ამ საქმის ადგილობრივი განვითარების უძველეს ფესვებთან ერთად მის საზოგადოებრივ ხასიათზეც მეტყველებს.

23. არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული მასალების შეჯერების საფუძველზე ჩანს, რომ სამშენებლო კერამიკის (აგური, კრამიტი, წყალსადენი მილები) წარმოება მეტ-ნაკლებად ძველი საქართველოს კერამიკული წარმოების ტრადიციებს აგრძელებს. ეთნოგრაფიული მასალები საშუალებას გვაძლევს მიახლოებით აღვადგინოთ ჩვენში სამშენებლო კერამიკის დამზადების პროცესი.

24. ჩვენ ხელთ არსებული მასალების მიხედვით წარმოვად-

გინეთ ცხრილი ამა თუ იმ ძეგლის მშენებლობაში გამოყენებული აგურის ზომებისა გარკვეულ ქრონოლოგიურ საზღვრებში (ადრე, შუა და გვიანფეოდალური ხანა).

ადრეფეოდალური ხანა: $40-26 \times 34-25 \times 7-5$;
 შუაფეოდალური ხანა: $31-24 \times 29-24 \times 5-4$.

გვიანფეოდალურ ხანაში აგურის ზომების ჩვენება ხერხდება უფრო კონკრეტული ქრონოლოგიური საზღვრებით, საუკუნეების მიხედვით:

XVI ს. $24-19 \times 24-19 \times 4-3$;
 XVII ს. $23-19 \times 23-19 \times 4-3$;
 XVIII ს. $23-21 \times 23-21 \times 3-3$.

როგორც მასალამ გვიჩვენა, XVI—XVIII საუკუნეებში აგურის ყველაზე მეტად გავრცელებული ზომებია:

$22-21 \times 22-21 \times 4-3^*$.

* მთელს პერიოდში (ფეოდალური ხანა) გვხვდება მოცემული ზომებიდან გადახვევის ცალკეული შემთხვევები სანაგირე—(IX—XI სს). $21 \times 21 \times 5$; ბიჭვინთა (X ს.) $22 \times 22 \times 4-5$; წეროვანი (XI ს.) $20,5 \times 20,5 \times 3,5$; იკორთა (XII ს.) $21 \times 21 \times 5,5$ და სხვ.

მაგრამ ამ გამონაკლისებსაც შესაძლოა თავისი ახსნა მოეძებნოს. გასათვალისწინებელია, ერთი მხრივ, ადრეული ძეგლების რესტავრაცია გვიანდელი სამშენებლო მასალით, მეორე მხრივ, გვიანდელ ძეგლებში ადრეული მასალის გამოყენების შესაძლებლობა.

СТРОИТЕЛЬНАЯ КЕРАМИКА ФЕОДАЛЬНОЙ ГРУЗИИ

(Историко-археологическое исследование)

Резюме

Целью данной работы является исследование керамических строительных материалов (кирпич, черепица, изразец, водопроводная гончарная труба) феодальной Грузии, добытых археологическими раскопками. Рассмотрены также сохранившиеся культовые и гражданские сооружения, в строительстве которых использована изучаемая керамика.

Строительная керамика в Грузии применялась с древнейших времен. Результаты широко развернувшихся археологических исследований, в основном в Мцхета и ее окрестностях (Самтавро, Багинети, Армазисхеви, Саркине, Дзалиса, Самадло), в контексте со сведениями греческого географа Страбона показали, что необожженный кирпич и черепица в Грузии хорошо известны уже в последних веках I тысячелетия до н. э. Практика применения в Багинетской (I в. н. э.) и Армазисхевской (II—III вв. н. э.) банях обожженных кирпичей различных форм и размеров и специальной черепицы для термоизоляции, а также встречающихся в погребениях I—IV вв. н. э. керамических плит, специально изготовленных для полов гробниц с дренажными отверстиями, дает право полагать, что в позднеантичной Грузии керамические мастерские изготавливали разнообразную керамику соответственно с потребностями строительства, что, безусловно, говорит о высоком уровне строительного дела той эпохи.

Строительная керамика в раннефеодальной Грузии применялась шире, чем в предыдущие периоды. Об этом свидетельствуют памятники, выявленные археологическими раскопками в Мцхета, Уджарма, Рустави, Уплисцихе, Вашнари, Бичвинта и т. д., а также сохранившиеся оборонительные и культовые сооружения указанного времени (IV—VIII

вв.). В некоторых случаях строительная керамика иезодь зована для постройки гробниц.

В раннефеодальных памятниках Грузии обнаружены антефиксы с рельефным изображением креста (Рустави, Урбниси), а также животных (Агаиани, Урбниси, Потолети). Черепицы с рельефными крестами, видимо, изготовлялись для церковных сооружений, в отношении черепиц с изображениями животных вопрос пока не ясен.

Раскопки раннефеодальных городов (Урбниси, Рустави) показали, что широкие слои населения в строительстве жилых помещений в основном применяли булыжник и сырцовый кирпич, устраивая плоские перекрытия, т. е. без черепичной кровли. Видимо для них это было единственно доступным видом строительства, а кирпич и черепица, как продукт специального ремесла, несомненно являлись более дорогим материалом.

Черепицей покрывались сооружения, которым придавалось особое значение. Так, например, черепичные крыши имели башни оборонительных сооружений (Уджарма, Уплисхихе) и все культовые памятники.

Местная раннефеодальная черепица по форме не отличается от местной античной черепицы. Она такая же трапециевидная или желобчатая, только меньше по своим размерам и хуже по качеству.

В литературе не выявлено объяснения причин уменьшения размеров черепиц от античной к феодальной эпохе. По нашему мнению, это явление следует объяснить рациональным стремлением облегчить конструкцию, поддерживающую перекрытие, что следует считать техническим прогрессом.

С уменьшением размеров черепиц должно быть связано и появление на раннефеодальных черепицах (соленах), в их широкой части, поперечного низкого бортика для задержания проникновения в крышу дождевых капель. Такой бортик имеется и на черепицах VII—VIII вв. (Тбилиси, Вашнари, Гурджаани), но является характерным для черепиц последующей, среднефеодальной эпохи (XI—XII вв.).

Кирпич не является основным характерным строительным материалом для грузинской архитектуры. В оборонительных и культовых сооружениях раннефеодальной Грузии он использован, как вспомогательный строительный материал. Он употреблен в смешанной кладке (opus mixtum) оборонительных сооружений V—VI вв. западной Грузии — Лазики (Шорапани, Сканда, Варцихе, Толеби и др.) для выравнивания осадки стен и укрепления всей конструкции. Кирпич применен вместе с камнем в строительстве ба-

зилики в Бичвинте (VI в.), Сапнети (VII в.), Вашнари (VII вв.).

Раскопки раннефеодальных городов (Рустави, Урбниси) показали, что в строительстве жилых помещений широких слоев населения кирпич, так же как и черепица, применяется редко и используется в сооружениях особо важного (оборонительного, культового) и специального назначения (бани).

В среднефеодальную эпоху (XI—XIII вв.) Грузия достигает наивысшего могущества. Всесторонний расцвет экономики и культуры создает благоприятные условия для развития всех видов ремесла и торговли.

По косвенным указаниям письменных источников видно, что в Грузии X—XI вв. были развиты все отрасли ремесленного производства, известные в средние века. В то же время происходила дальнейшая специализация отдельных отраслей производства. Так, например, в X—XI вв. среди представителей отдельных независимых отраслей ремесла были «кирпичники» и «черепичники». В среднефеодальной Грузии роль строительной керамики значительно возрастает по сравнению с предыдущими временами. В XII—XIII вв. в оформлении гражданских и культовых зданий стали применять и глазурованные изразцы, в основном голубого и бирюзового цветов. Кроме них изготовлялись многоугольные облицовочные плитки разных форм для стен и полов. Вслед за ними появилась глазурованная черепица, покрывающая особо важные сооружения, в основном храмы на обширной территории от Тао-Кларджети до Кахети, а иногда также гражданские. Примечательно, что поливные черепицы укладывались лишь на видных частях перекрытия, что подчеркивает их декоративное значение и повышенную стоимость.

На основе изучения специальной литературы и существующих археологических материалов выявлено, что поливная черепица в среднефеодальную эпоху не встречается за пределами Грузии. Это дает возможность предполагать, что к способу глазурования черепицы местные мастера прибегают после распространения в Грузии изразцов, характерных для мусульманской архитектуры.

Раскопки городищ среднефеодальной эпохи (Дманиси, Рустави) показывают, что дома рядовых горожан в основном имели плоское перекрытие, т. е. без черепиц.

Черепицей (плоской и желобчатой) были покрыты в основном дворцы, храмы, бани. Черепица этой эпохи по форме уже значительно отличался от местной античной черепицы (меньшей трапециодальностью), а по размеру

она вдвое меньше и имеет в широкой части поперечный зкий бортик.

Во время раскопок встречается гораздо больше плоских черепиц, чем желобчатых, а это свидетельствует, что для покрытия здания употреблялись в основном плоские черепицы, которые клались чередованием вниз и вверх, как, например, на сохранившемся перекрытии Дманисской бани (XII в.).

В среднефеодальную эпоху распространяются черепицы с рельефным изображением креста (напр. в памятниках XI—XIII вв. — Рустави, Питарети, Манглиси и др.), что доказывает и их специальную выделку для перекрытия именно храмов.

В эту эпоху довольно часто встречаются черепицы с сокращенными надписями грузинским церковным шрифтом.

Производство и применение строительных материалов в позднесредневековой Грузии значительно возросли. Если до этого периода в строительстве культовых сооружений в основном применялся камень, а кирпич употреблялся лишь как вспомогательный строительный материал, с XVI века ведущее значение приобретает кирпич, одновременно проникающий в архитектуру как культовых, так и гражданских сооружений.

На оснований изучения размеров кирпичей памятников XVI—XVIII вв. можно заключить, что в эту эпоху проявляется тенденция выработки определенного стандарта кирпича. В позднефеодальную эпоху распространяются черепицы с надписями древнегрузинским письмом. Продолжается традиция украшения здания поливными и неполивными облицовочными плитками. На некоторых из них (храм Самцевриси—XVI в.) представлены рельефные изображения «святых отцов».

В работе рассмотрена эпиграфика строительной керамики феодальной Грузии на основе изучения материалов, добытых археологическими раскопками, и музейных экспонатов. Они представлены в основном на плоских черепицах. Большинство публикуемых материалов имеют рельефные надписи, выполненные древнегрузинским письмом «асомтаврили» (заглавными буквами), только одна выполнена письмом «нусха-хуцури» (строчным алфавитом). По содержанию они являются поминальными записями. В них читаются имена лиц, по всей вероятности, мастеров, строителей и возможно владельца — покровителя того или иного памятника.

Водоснабжение в Грузии с древнейших времен являлось делом общественного и оборонного значения.

Строительство керамических водопроводов особенно развернулось в XII в. (Схалтба, Вардзия, «Надарбазеви») и последующих периодах (Тбилиси, Дманиси, Гегути, Гонио, Шхепи, Грემи, Телави и др.).

Устанавливается, что обеспечение питьевой водой древних городов, крепостей, монастырей, резиденции осуществлялось главным образом путем устройства напорного и самотечного водопроводов.

Изучение керамических водопроводов показывает, что в Грузии с древнейших времен существовала высокая гидротехническая культура как следствие непрерывно возрастающих санитарно-технических потребностей.

Широкая распространенность в Грузии месторождений глин, пригодных для изготовления строительной керамики, исстари создавала широкие возможности для организации производства данной отрасли по всей территории страны.

В работе дана попытка изучения вопросов производства строительной керамики на основе богатых этнографических материалов Грузии, относящихся к народному керамическому мастерству, имеющему давние традиции и дающие возможность осветить некоторые стороны этой отрасли керамического производства, не нашедшие отражения в археологических материалах.

Таким образом, изучение строительной керамики феодальной Грузии показывает, что ее разнообразие и доброкачественность вполне соответствуют общему уровню культуры страны, и в частности производственной культуры, как в строительном, так и в керамическом искусстве данной эпохи.

К работе прилагается таблица размеров кирпичей, употребляемых в строительстве памятников феодальной Грузии.

По изученным нами материалам становится возможным представить более или менее распространенные размеры кирпича по определенным периодам (в раннее, среднее и позднее средневековье);

Раннее средневековье: 40—26 x 34—25 x 7—5 см.

Зрелое средневековье: 31—24 x 29—24 x 5—4 см.

Позднесредневековые размеры кирпичей можно показать в более конкретных хронологических рамках:

XVI в. — 24—19 x 24—19 x 4—3 см,

XVII в. — 23—19 x 23—19 x 4—3 см,

XVIII в. — 23—21 x 23—21 x 5—3 см.

Исходя из вышеуказанного, в XVI—XVIII веках более распространены является кирпич с размерами $22 \times 22 \times 4-3$ см.¹.

ТАБЛИЦА РАЗМЕРОВ КИРПИЧЕЙ
ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ ПАМЯТНИКОВ
СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГРУЗИИ

Раннее средневековье

№№	Памятник	Дата	Размер кирпича
1.	Урбниси, погребения	IV—V вв.	$37 \times 30 \times 4-5$.
2.	Шухути, дворец	IV—V вв.	$27 \times 24 \times 3$; $27 \times 25 \times 3$, $28 \times 22 \times 3$; $32 \times 22 \times 3$; $32 \times 24 \times 3$.
	Баня	— „ —	$28 \times 28 \times 5$; $29 \times 29 \times 5$; $29 \times 20 \times 5$ (редко).
3.	Вардцихе	IV—V вв.	$31,5 \times 31$; $5 \times 4-5$.
4.	Нокалакеви	IV—V вв.	$36,5 \times 36$; $5 \times 3,5$, $32,5 \times 32$; $5 \times 3,5$, $38 \times 38 \times 4,5$.
5.	Сканде	IV—V вв.	$34 \times 34 \times 4$.
6.	Шаропани	IV—V вв.	$34 \times 34 \times 3,5$.
7.	Сепнети, базилика	VI—VII вв.	$49 \times 25 \times 4$; $32 \times 25 \times 4$.
8.	Вашнари, базилика и мавзолей	VI—VII вв.	$40 \times 40 \times 6$; $39 \times 39 \times 5,5$, $30 \times 30 \times 10$; $28 \times 28 \times 5$, $28 \times 27 \times 4$; $27 \times 26 \times 4,5$.

¹—По всему периоду средневековья встречаются отдельные случаи исключения: напр. Санагире (IX—X вв.)— $21 \times 21 \times 5$; Бичвинта (X в.)— $22 \times 22 \times 4-5$; Церовани (XI в.)— $20,5 \times 20,5 \times 3,5$; Икорта (XII в.)— $21 \times 21 \times 5,5$. Но и этим исключениям возможно дать объяснение: с одной стороны, следует учесть реставрацию ранних памятников строительным материалом (кирпич) поздних веков, а с другой стороны, возможность вторичного использования в позднейших памятниках строительного материала (кирпич) с ранних памятников.

№№	Памятник	Дата	Размер кирпича
9.	Бобоквати	VI—VII вв.	$30 \times 17,5 \times 5$; $29,5 \times 16,5 \times 5$; $30 \times 16 \times 5$; $29 \times 21,5$.
10.	Драдна, церковь	VIII в.	$25 \times 25 \times 3 - 3,5$.
11.	Гурджаанская «Квелацминда»	VIII в.	$26 \times 26 \times 6 - 7$; $27 \times 27 \times 6 - 7$.
12.	Базилика «Иоана Зедазенского»	VIII в.	$26 \times 26 \times 5$; $27 \times 27 \times 5$.
13.	Базилика «Натлисмцемели» близ Алвани	VIII—IX вв.	$30 \times 30 \times 4,5$; $29 \times 29 \times 4,5$.
14.	Древняя ограда крепости «Нарикала»	VIII—IX вв.	$24 \times 24 \times 5 - 6$.
15.	Никози, церковь	VIII—IX вв.	$24 \times 24 \times 5 - 6$.
16.	Акурский мама-Давид	IX в.	$35 - 36 \times 35 - 36 \times 8 - 9$.
17.	Купольный храм в монастыре близ Вачнадзиани	IX в.	$34 \times 22 \times 6$; $35 - 22 - 7$, $37 \times 25 \times 8$; $32 \times 26 - 6$.
18.	Церковь Амаглеба близ Озаани	IX в.	$24 \times 24 \times 5$; $25 \times 25 \times 5$.
19.	Базилика Санатире близ Вазисубани	IX—X вв.	$21 \times 21 \times 5$; $22 \times 22 \times 5$, $23 \times 23 \times 5$; $24 \times 24 \times 5,5$.
20.	Мокви, церковь	X в.	$25 \times 25 \times 4$.
21.	Бичвинта Восточ. фасад Сев. фасад Фронтон	X в.	$22 \times 22 \times 4 - 4,5$. $30 - 27 \times 30 - 27 \times 3 - 3,5$. $22 \times 22 \times 4$.
22.	Базилика Давида Гареджийского	X в.	$35 \times 35 \times 7$; $37 \times 37 \times 7,8$; $27,5 \times 24,5 \times 7,5$.

23. Крепость «Дида Кирса» близ с. Лия
ранне-средневек.

32×22×5.

Зрелое средневековье

1. Церковь «Самеба»	XI в.	20,5×20,5×3,5, 21×22×3,5, 20,5×20,5×4,5.
2. Шиомгвиме, церковь «Джварис Амаглеба»	XI—XII вв.	24×24×3,5—4, 25×25×4.
3. Армазис-Хеви, церковь	XII в.	24×24×4; 26×26×5,5, 24×24×4; 27×27×4,5, 25,5×25,5×4,5.
4. Тигва, церковь «Цминда Марине»	XII в.	23×23×4; 24×24×5.
5. Икорта, церковь	1172 г.	21×21×5,5, 22×22×5,6.
6. Гегути, дворец	XII в.	27×27×6, 28×28×6; 29×29×7; 31,5×31,5×9; 31×31×9.
7. Водопровод в «Надарбазеви»	XII в.	26×26×4; 29×29×3.
8. Тимотесубани, купольная церковь	XII—XIII вв.	26×26×5—6; 25×25×5, 27×27×6.
9. Атени, церковь «Натлисмцемели»	XII—XIII вв.	24×23×3,5; 24×24×4.
10. Дманиси, баня	XII—XIII вв.	25×25×3,5; 28,5×28,5×3,5.
11. Бетания, купольная церковь	XII—XIII вв.	26×26×6; 27×27×6.

№№ Памятник	Дата	Размер кирпича
12. Кинцвиси, купольная церковь	XII—XIII вв.	$24 \times 12,3,5$ $24 \times 24 \times 4$.
13. Худжаби, купольная церковь	XII в.	25, 25,4; $24,5 \times 24,5 \times 4$; $23,5 \times 23,5 \times 3,5$.

Позднее средневековье

1. Коретисубани, купольная церковь	XV—XVI вв.	$19 \times 19,3$; $20 \times 20 \times 3$;
2. Церковь «Мтаварангелози» в Греми	1565 г.	$22 \times 22 \times 4$.
3. Мдзоврети, церковь и башня	XVI в.	$20 \times 20 \times 4$; $21 \times 21 \times 4$.
4. Церковь «Натлисмцемели» близ Сабуэ	XVI в.	$23 \times 23,5$.
5. Сапариси, колокольня	XVI в.	$22 \times 22,5$.
6. Алвани, дворец «Цхракари»	XVI в.	$22 \times 22,5$; $23 \times 23 \times 5,5$.
7. Церковь «Ахали Шуамта»	XVI в.	$22 \times 22 \times 5$; $23 \times 23 \times 6$.
8. Квемо Цракви, церковь	XVI в.	$22 \times 22,4$; $23 \times 23 \times 4$; $23 \times 5 \times 23,5 \times 4,5$.
9. Нино-цминда, колокольня	XVI в.	$24 \times 24,4$.
10. Церковь «Ормоци» близ Коджори	1759 г.	$25 \times 13 \times 4$; $25 \times 15 \times 4$.
11. Ксанское ущелье-Хоба, колокольня	XVI—XVII вв.	$26 \times 16 \times 5$; $24 \times 14 \times 7$; $22 \times 22,5$.
12. Кадари, церковь	XVI—XVII вв.	$24 \times 24 \times 2$, $23 \times 23 \times 4$, $22 \times 22,4$.

№№	Памятник	Дата	Размер кирпича
13.	Дзагина, крепость Палавандишвили	XVI—XVII вв.	22×22×3,6.
14.	Самтависи, колокольня	XVI—XVII вв.	24×24×4; 25,5×5; 22×22×4
15.	Ахалцихе, баня	XVI—XVII вв.	21×21×4; 22×22×4; 4;
16.	Мост на реке Вере	XVII в.	22×22×3,5.
17.	Лалискури, башня,	XVII в.	22×22,4 23×23,4.
18.	Баня дворца Ростома	XVII в.	23×23×4.
19.	Колокольня Анчисхатской церкви	1675 г.	22×22×3,5.
20.	Вежини, церковь «Квелацминда»	XVII в.	22×22,5; 20×20,5.
21.	Парцхиси, замок	XVII в.	24×24,5; 23×23,4.
22.	Алаверди, ограда	XVII в.	23×23,4; 24×24,4; 21×21×4; 22×22×4.
23.	«Красный мост»	XVII в.	23×23,4.
24.	Шилда, ограда церкви «Гвтис-мшобели»	XVII в.	21×21×4; 22×22×4.
25.	Мчадисджвари, купальная церковь	1668 г.	25×25×5; 26×26×5.
26.	Шиомгвиме, двухэтажная колокольня	XVII в.	25×25,5.
27.	Уджарма, башня и ограда церкви	XVII в.	22×22×5; 24,5×24,5×4; 22×22×5.

№№ Памятник	Дата	Размер кирпича
28. Демир-су, церковь	1641 г.	$24 \times 24 \times 4,5$; $23 \times 23 \times 4,5$.
29. Донгуз-дара, церковь	XVII в.	$24 \times 24 \times 4$; $25 \times 25 \times 4$; $24 \times 5 \times 13,5 \times 4$.
30. Опрети, церковь «Цминда Нико-лози»	XVII в.	$22,5 \times 22,5 \times 4$; $22,5 \times 21,5 \times 4$; $22,5 \times 22,5 \times 4$; $22,5 \times 23,5 \times 4$; $21 \times 5 \times 21,5 \times 4,5$; $23 \times 23 \times 4,5$.
31. Кинцвиси, «Гигос сакдари»	XVII в.	$21 \times 21 \times 4,5$.
32. Ортубани Церковь Колокольня Баня	XVII в.	$21 \times 21 \times 4,5$. $20 \times 20 \times 4$. $21 \times 21 \times 4$. $23 \times 23 \times 4$.
33. Ахалгори, крепость	XVII в.	$20 \times 20 \times 4$.
34. Хертвиси, баня	XVII в.	$24 \times 24 \times 4$.
35. Телави, крепость «Батонис цихе»	XVII—XVIII вв.	$22 \times 22,4$.
36. Бочорма, башня	XVII—XVIII вв.	$22 \times 22 \times 4$, $23 \times 23 \times 4$.
37. Сабуэ, крепость Джорджадзе	XVII—XVIII вв.	$19 \times 19 \times 5$; $20 \times 20 \times 5$.
38. Гори, крепость	XVII—XVIII вв.	$22 \times 22,4$; $23 \times 23 \times 4$.
39. Ограда крепости «Нарикала»	XVII—XVIII вв.	$22 \times 22 \times 4$; $23 \times 23 \times 4$.
40. Хашми, башня крепости	XVII—XVIII вв.	$22 \times 22 \times 4,5$; $23 \times 23 \times 4,5$.
41. Колагори, крепость	1788—98 гг.	$22 \times 22 \times 4$; $21 \times 21 \times 4$.

№№	Памятник	Дата	Размер кирпича
42.	Лалискури, крепость	XVII в.	20×20×4; 21×21,4.
43.	Патардзеули, башня	XVIII в.	20×20×4; 21×21×4.
44.	Сакашети, башня	1792 г.	23×23×4.
45.	Душети, башня Қарангозишвили	XVII в.	21×21×4; 22×22×4.
46.	Норио, башня	XVII в.	22×22×4; 23×23×4.
47.	Кисисхеви, башня	XVII в.	22×22,4; 23×23×4.
48.	Марткопи, башня	XVII в.	21×21×4; 22×22×4.
49.	Урбниси, колокольня	XVIII в.	21×21×4; 22×22,4.
50.	Қорди, башня	XVIII в.	21×21×4; 22×22,4.
51.	Руиспири, церковь, крепости	XVIII в.	21×21×4; 22×22,4.
52.	Ксани, крепость	1746 г.	20×20×4; 22×22×4.
53.	Мухрани, крепость	1756 г.	23×23×4; 24×24,4.
54.	Шилда, ограда церкви «Гвтис-мшобели»	XVIII в.	21×21×4; 22×22×4.
55.	Мчадисджвари, крепость	1746 г.	22×22×4; 23×23×4; 24×24,4.
56.	Матани, крепость	XVIII в.	21×21×4 22×22×4.

№№	Памятник	Дата	Размер кирпича
57.	Дворец и церковь Царицы Дареджан	XVIII в.	21×21×4; 22×22,4.
58.	Ксовриси, церковь	1712 г.	21×21×4,5;
59.	Сигнахи, ограда	1762 г.	21×21×4.
60.	Скра, церковь Шаликашвили	1708 г.	25×25×6.
61.	Крепость «Амилахвриантқари»	1800 г.	22×22×4.
62.	Колокольня Сиони	1812 г.	22×22×4.

უემოკლებათა განმარტება

- ენიშკი — სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის
ენის, ისტორიის და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი.
- სსმ — ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი.
- სსსმ — საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი.
- ქიიი — ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტი.
- ВДИ — Вестник Древней Истории.
- ИГАИМК — Известия государственной Академии Истории мате-
риальной культуры.
- ҚОИМАО — Известия Кавказского отделения императорского
археологического общества.
- ЮТАКЭ — Южно-Туркменская археологическая комплексная
экспедиция.
- ГМГ — Государственный музей Грузии.
- ГМИГ — Государственный музей искусств Грузии.
- ГИИГМ — Институт истории Грузинского искусства.

ტაბულაგის აღწერილობა

- ტაბ. I. სურ. 1,2. ნაირპროფილიანი კრამიტი ნეკრესის ბაზილიკიდან (VI—VII სს.), სიგრძე—49 სმ, სიგანე — 35 სმ, კეცის სისქე 3სმ, სხსმ, № 732.
- ტაბ. II. სურ. 1,2. ურბნისის ბრტყელი კრამიტები (IV—VII სს.) 46,5X31,5X25 სმ; 41X27X20,5 სმ, № 1— 58: 2037; 1—59: 2599. გვერდის სიმაღლე—5სმ, სისქე 2 სმ.
- ტაბ. III. ცისფრად მოჭიქული შორენკეცი, ნაკლული, რუსთავის ნაციხვარის განათხარიდან, XII ს, 525.
- ტაბ. IV. ფირუზისფრად მოჭიქული შორენკეცი, ნაკლული, „განჯის კარის“ სახელოსნოს განათხარიდან, XIII ს. I მეოთხედი, სსი, № 403.
- ტაბ. V. ცისფრად და ფირუზისფრად მოჭიქული შორენკეცები კაბენიდან, XII ს. 12,5X6სმ, სხსმ, № 880, 881.
- ტაბ. VI. ჭვრის გამოსახულებიანი ბრტყელი კრამიტები „განჯისკარის“ სახელოსნოს განათხარიდან, XIII ს, I მეოთხედი. სურ. I. კრამიტის სიგრძე— 35 სმ, სიგანე თავში—24 სმ, ბოლოში — 19 სმ, გვერდის სიმაღლე—3,5, კეცის სისქე—1,5 სმ, სსმ, № 711. სურ. 2. კრამიტი ნაკლულია, სიგრძე—31 სმ, გვერდის სიმაღლე—4 სმ, კეცის სისქე—1,5 სმ, სსმ, № 431.
- ტაბ. VII. სურ. 1. ჭვრიანი კალიბტერი მანგლისის გუმბათიანი ეკლესიიდან— XI ს. ქხიი, № 401.
სურ. 2. მწვანედ მოჭიქული ბრტყელი კრამიტი, ნაკლული, „ნადარბაზენიდან“—XII ს. ქხიი, № 443.
- ტაბ. VIII. მწვანედ მოჭიქული ბრტყელი კრამიტები „განჯისკარის“ სახელოსნოს განათხარიდან—XIII ს. I მეოთხედი.
სურ. 1. კრამიტის სიგრძე—36,5 სმ, სიგანე თავში—24 სმ, ბოლოში—27 სმ, გვერდის სიმაღლე—4 სმ. კეცის სისქე—1,5 სმ, სსმ. № 3453.
სურ. 2. კრამიტის სიგრძე—23 სმ, სიგანე თავში—21,5 სმ, კეცის სისქე—2 სმ. სსმ. № 1014.
- ტაბ. IX. სურ. 1. ღარისებრი კრამიტი, ზურგზე რელიეფური გრძივი ზოლებით, ნაკლული, გვიანფეოდალური ხანის, კეცის სისქე—2სმ. ქხიი, № 422.
სურ. 2. ღარისებრი კრამიტი ერწოდან, გვიანფეოდალური ხანის, სიგრძე—20,5 სმ, კეცის სისქე—2 სმ, ქხიი. № 781.
- ტაბ. X. სურ. 1. ღარისებრი კრამიტი საყარაულოდან, გვიანფეოდალური ხანის, სიგრძე—37 სმ, სიგანე თავში—4 სმ, ბოლოში—6 სმ, სხსმ, № 5.
სურ. 2. ღარისებრი კრამიტი, ჭვრიანი, გვიანფეოდალური ხანის, სიგრძე— 35 სმ, სისქე—1,3 სმ, ქხიი, № 333.
- ტაბ. XI. სურ. 1 ღარისებრი კრამიტი, ზურგზე რელიეფური ორნამენტით, ქაღვეთიდან გვიანფეოდალური ხანის, სიგრძე—34 სმ, კეცის სისქე—1,5 სმ, სხსმ. № 478.

- სურ. 2. ლარისებრი კრამიტი ზურგზე რელიეფური ხაზებით და ჭერებში
ქალეთიდან, გვიანფეოდალური ხანის, სიგრძე—40 სმ, კეცის სისქე—2 სმ,
სხსმ, № 731.
- ტაბ. XII. ლარისებრი კრამიტი „ღვთაების“ ეკლესიიდან (XIV—XV სს.) სიგრძე—
45 სმ, კეცის სისქე—1,5 სმ, სხსმ. № 707.
- ტაბ. XIII. სურ. 1,2, შორენკეცები წმინდა მამების გამოსახულებით სამწვერისიდან—
XVI ს.
- ტაბ. XIV. წარწერიანი ბრტყელი კრამიტი ეკლესიიდან ჯვარპატიოსანი (ქვემო ქალა)
XVII ს., სიგრძე—32 სმ. გვერდის სიმაღლე—4 სმ, კეცის სისქე—2 სმ, სხსმ.
№ 901.
- ტაბ. XV. წარწერიანი ბრტყელი კრამიტი შიომღვიმის მონასტრიდან, XII ს. სიგრძე
38 სმ, გვერდის სიმაღლე—2 სმ, სივანე ბოლოში—25 სმ. კეცის სისქე—2 სმ,
სხსმ. № 904.
- ტაბ. XVI. ანტეფიქსი, წმ. გიორგის გამოსახულებით, სოფ. ქუენის ეკლესიიდან
X ს. სხსმ. № 2456.
- ტაბ. XVII. სურ. 1. წარწერიანი ანტეფიქსი, სხსმ. № 2897.
სურ. 2. წარწერიანი ანტეფიქსი, სხსმ. № 2898.
- ტაბ. XVIII. სურ. 1. წარწერიანი ანტეფიქსი, სხსმ. № 914.
სურ. 2. წარწერიანი ანტეფიქსი, სხსმ. № 158.
- ტაბ. XIX. წარწერიანი ბრტყელი კრამიტი ახაშენის წმინდანთა ეკლესიიდან,
სხსმ. № 16, სიგრძე—38 სმ, სივანე თავში—27 სმ, ბოლოში—32 სმ. კეცის
სისქე—2,5 სმ.
- ტაბ. XIX. წარწერიანი კრამიტი მატანიდან, სხსმ, № 15, სიგრძე—40 სმ, კეცის სის-
ქე—2,5 სმ.
- ტაბ. XXI. სურ. 1. წარწერიანი კრამიტი, სხსმ, № 3, სიგრძე—32 სმ. სივანე ბოლო-
ში—28 სმ. კეცის სისქე—2 სმ. სურ. 2. წარწერიანი ბრტყელი კრამიტის ნატე-
ხი 16 სმ, № 876. სურ. 3. წარწერიანი კრამიტი სხსმ. № 903.
- ტაბ. XXII. სურ. 1. წარწერიანი კრამიტი, ნაკლული, სხსმ № 708. სურ. 2. წარწერიანი
ბრტყელი კრამიტი, ნაკლული, სხსმ, № 708. სურ. 3. წარწერიანი ბრტყელი
კრამიტი, ნაკლული, არმაზისხევის მონასტრიდან XII ს.
- ტაბ. XXIII. ბრტყელი და ლარისებრი კრამიტი ფშაველიდან—X ს. ქსიი № 5040,
5050.
- ტაბ. XXIV. სურ. 1. ნაირპროფილიანი ლამელიანი კრამიტი, შუამთის გუმბათია
ნი ეკლესიიდან, XVI ს. სხსმ. № 551. სურ. 2. ქსოვილის ანაბეჭდიანი ლარი-
სებრი კრამიტი ბოლნისიდან სსმ, № 3418.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

- Таб. I, рис. 1,2, черепица (VI×VII вв.), ГМИГ, ф. № 732.
- Таб. II, рис. 1,2, черепица (IV×VII вв.), ГМГ, ф. № I×58:2037 I—59:2599.
- Таб. III, Обломок изразца (XII в.), РАЭ, ф. 525.
- Таб. IV. Обломок изразца (I четв. XIII в.). ГМГ, ф. № 403.
- Таб. V, изразцы (XII в.), ГМИГ, ф. № 880, 881.
- Табл. VI, рис. 1,2 черепицы (XIII в.), ГМГ, ф № 711, 431.

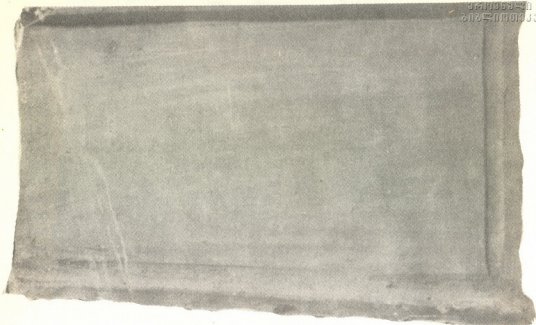
- Таб. VII, рис. 1, калиптер (XI в.), ИИГИ, ф. № 401, рис. 2, обломок рованности черепицы (XII в.), ИИГИ, ф. № 443.
- Таб. VIII, рис. 1,2 глазурированные черепицы (I четв. XII в.), ГМИГ, ф. № 3453, 1014.
- Таб. IX, рис. 1,2, Черепицы (позднесредневековые), ИИГИ, ф. № 422, 781.
- Таб. X, рис. 1. 2. Черепицы (позднесредневековые), ГМИГ, ф. № 5,333.
- Таб. XI, рис. 1,2, черепицы (позднесредневековые), ГМИГ ф. № 478, 431.
- Таб. XII, черепица (XIV×XV вв.), ГМИГ, ф. № 707.
- Таб. XIII, рис. 1,2, изразцы (XVI в.), ИИГИ, ф. № 549, 550.
- Таб. XIV, черепица с письмом асомтаврული (XVII в.), ГМИГ, ф. 901.
- Таб. XV, черепица с письмом асомтаврული (XII в.), ГМИГ, ф. № 904.
- Таб. XVI, антефикс (X в.), ГМИГ, ф. № 2456.
- Таб. XVII, антефиксы с письмом асомтаврული, ГМИГ, ф. № 2458, 2898.
- Таб. XVIII, антефиксы с письмом асомтаврული ГМИГ, ф. № 914, 158.
- Таб. XIX, черепица с письмом асомтаврული, ГМИГ, ф. № 16.
- Таб. XX. Черепица с письмом нусха-хуцури, ГМИГ, ф. № 15.
- Таб. XXI, рис. 1,2,3, черепицы с письмом асамтаврული, ГМИГ, ф. № 3,876, 903.
- Таб. XXII, рис. 1,2,3, черепицы с письмом асомтаврული, ГМИГ, ф. № 877, 708, 709.
- Таб. XXIII, рис. 1,2, черепицы с письмом асомтаврული (X в.), ИИГИ, ф. № 5040 5050.
- Таб. XXIV, рис. 1, черепица клеймом (XVI в.), ГМИГ ф. № 851, рис. 2, Калиптер (XIV×XV вв.), ИИГИ, ф. № 3418.

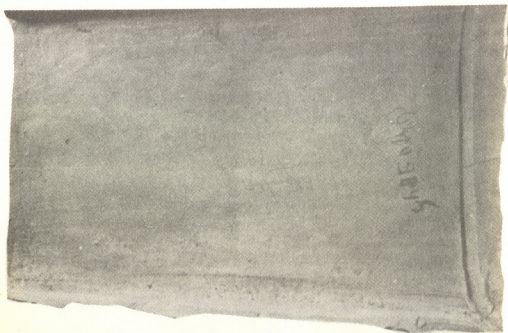
1

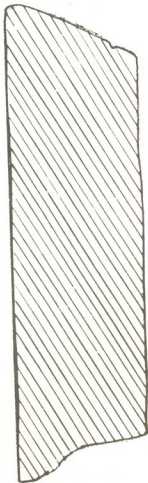
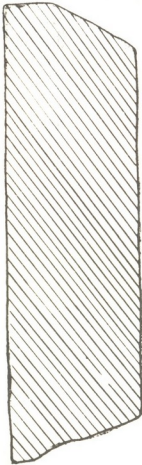
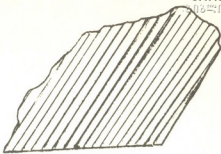
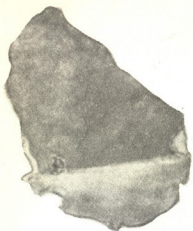
2

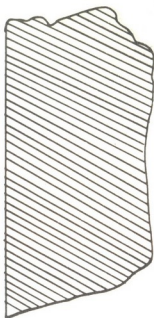
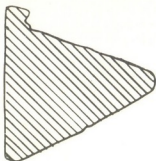

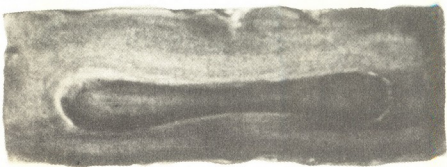
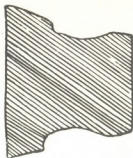
1

2

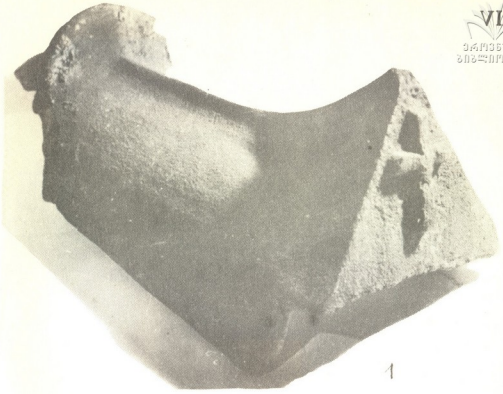

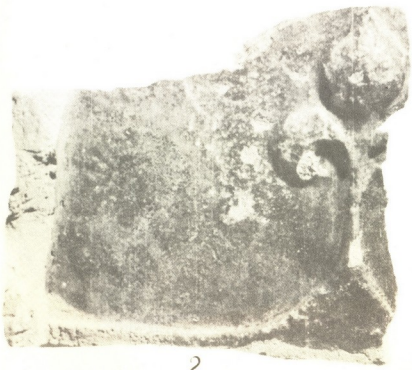
1

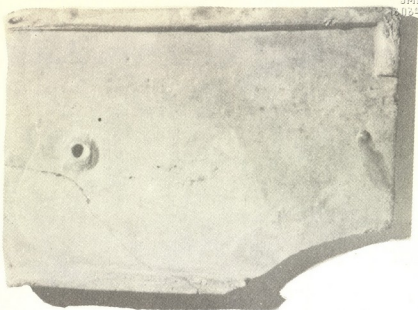
2

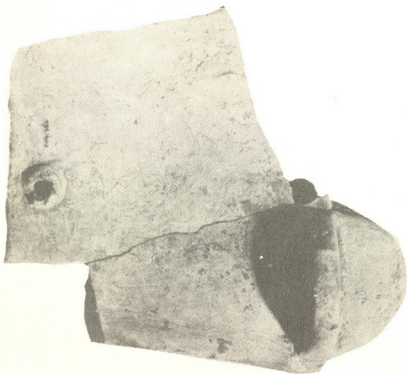
1

2

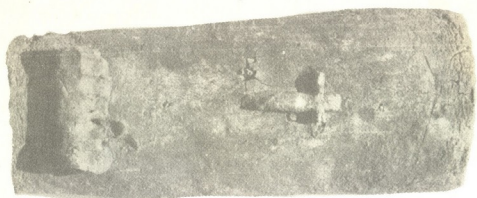

1

2

1

2

1

2

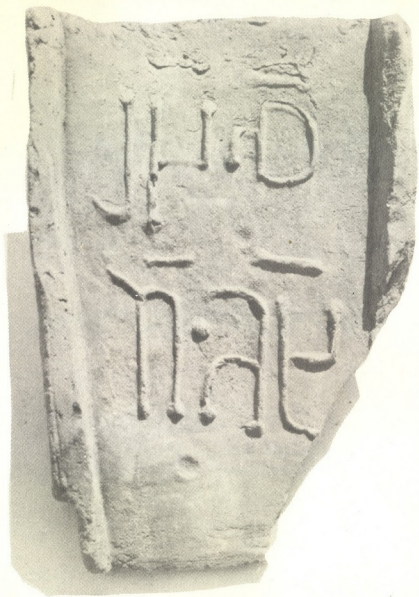

1

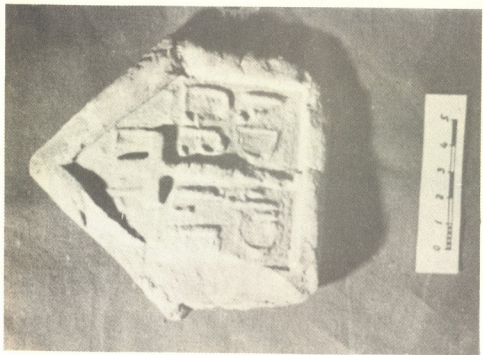

2

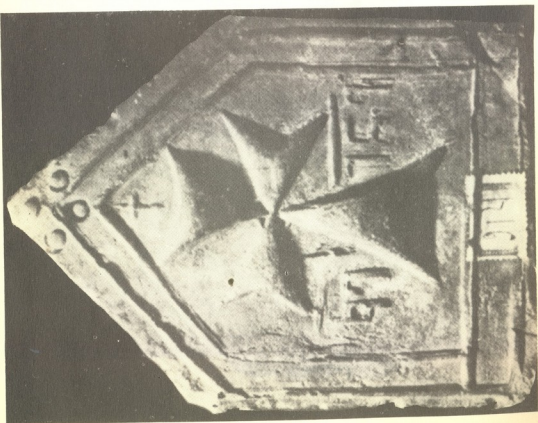
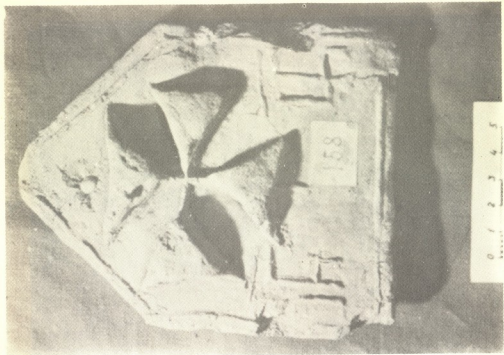

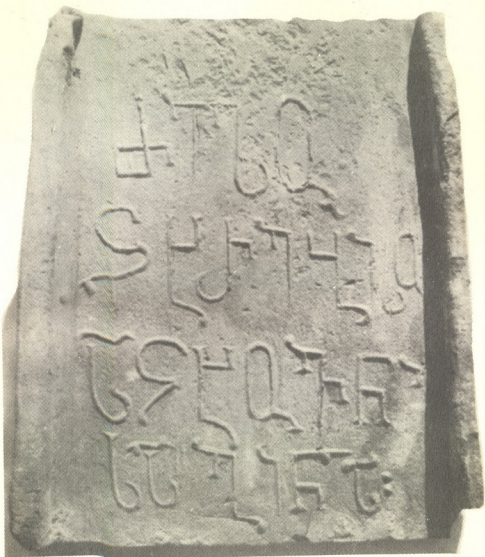

2

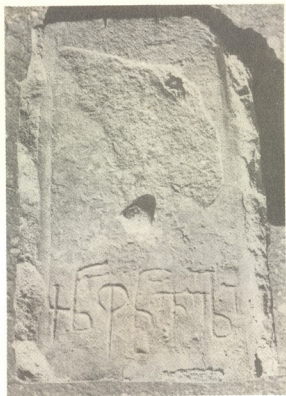

1

Երևանի քաղաքի
 Գեորգի Բաղդատյանի
 Գրքատանը
 1914 թ. հունիսի 15
 Գրքատանը
 Գրքատանը

1

2

3

1

2

3

1

2

1

2

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
თავი I. სამშენებლო კერამიკა ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში	13
თავი II. სამშენებლო კერამიკა შუაფეოდალური ხანის საქართველოში	28
თავი III. სამშენებლო კერამიკა გვიანფეოდალური ხანის საქართველოში	41
თავი IV. სამშენებლო კერამიკის ეპიგრაფიკა შუა საუკუნეების საქართველოში	47
თავი V. კერამიკული წყალსადენი მილები ფეოდალური ხანის საქართველოში	56
თავი VI. სამშენებლო კერამიკის წარმოება ფეოდალური ხანის საქართველოში ფეოდალური ხანის საქართველოს ძეგლებში გამოყენებული აგურის ზომების ცხრილი	66
მოკლე დასკვნები	77
Строительная керамика феодальной Грузии (р е з ю м е)	85
Таблица размеров кирпичей использованных в строительстве памятников средневековой Грузии.	90
შემოკლებათა განმარტება	95
ტაბულების აღწერილობა	103
Описание таблиц	104
Описание таблиц	105

278/11

Джамлет Калистратович Джгамая СТРОИТЕЛЬНАЯ КЕРАМИКА ФЕОДАЛЬНОЙ ГРУЗИИ

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

ИБ 1174

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. დოქტორი თ. ჩიქოვანი
ისტ. მეცნ. კანდ. ი. ჯალალანია

რედაქტორი რ. რამიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი ლ. კოტრიკაძე
ტექნორედაქტორი ც. ქამუშაძე
მხატვარი ზ. ხარაბაძე
კორექტორი ზ. ომარაშვილი

გადაეცა წარმოებას 25.2.1980; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 22.IX.1980
ქალაქის ზომა 60×90¹/₁₆; ქალაქი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 8,3;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 6,8;
უე 13914; ტირაჟი 1000; შეკვეთა № 715;
ფასი 75 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

